

‘Zin’ in andere woorden

Geestelijk verzorgers op zoek naar zingeving in teksten

ENTH-INT12.1.D 401

Eindonderzoek

Jeanet Feenstra, s 1038597

Hogeschool Windesheim, HBO Godsdienst Pastoraal Werk

5 januari 2015

Begeleidend docent: drs. H.H. Zegwaart

Tweede beoordelaar: dr. J. Snoek

Woord vooraf

'De Bijbel is dicht gebleven vandaag, geloof ik?' , vroeg Jeroen Pauw aan theologe Jacobine Geel in een terugblik op de nationale herdenking van de slachtoffers van de vliegcrash MH17 op 10 november 2014. Zij had de aanwezigen toegesproken op de bijeenkomst. *'Ja, het was echt bedoeld dat iedereen erbij kon, dus... natuurlijk heb ik mijn eigen inspiratie. Ik heb wel genoemd dat niet voor iedereen met het leven ook alles voorbij is, maar voor anderen is dat wel zo. Maar wat ons denk ik allemaal verbindt, is dat je in ieder geval de relatie levend houdt met degene die overleden is, zolang je zelf leeft. En dat was eigenlijk zo'n beetje de lijn in het verhaal'*, aldus Jacobine. (NPO1, 23.00 uur) De actualiteit als illustratie van het thema van deze scriptie. Woorden zoeken voor een pluraal publiek vanuit de eigen 'inspiratie' als theoloog. Voor Pauw blijkbaar onverwacht, een theoloog mét bijbel is toch vanzelfsprekend...

Ook ik werd van dichtbij geconfronteerd met het zoeken naar verbindende woorden toen wij als familie het afscheid van onze ouders wilden vormgeven. In onze eigen woorden klonk méér door dan wat er gezegd werd. Beeldende taal van eigen én traditionele teksten bood dierbare herinneringen en troostrijke vooruitzichten, door velen herkend en gedeeld. Door deze omstandigheden is mijn onderzoeksproces vertraagd, maar ik ben blij dat het nu afgerond is. Ik wil allen die me daarbij terzijde stonden, van harte bedanken. Allereerst de respondenten die in alle openheid ervaringen met me deelden. Veel dank aan Huib Zegwaart, mijn begeleider, voor de ruimte die ik kreeg om terug in het onderzoeksproces te komen. Hij zette waar nodig de 'puntjes op de i' en hield me scherp met zijn opmerkingen. Ook mijn man Jan ben ik dankbaar voor zijn ondersteuning op mentaal en praktisch gebied, hij vertrouwde steeds in mij en het eindresultaat. Ik heb ook veel gehad aan de feedback van vrienden en vriendinnen die (soms wandelend) kritisch meedachten. Taal en zingeving zijn 'in' getuige de vele publicaties en symposia. Er is behoefte aan nieuwe woorden voor wat er in een mensenleven met meer of minder geloof, hoop en liefde belangrijk is. Ik hoop dat deze scriptie daar een bijdrage aan kan leveren. Teksten die mij in deze zin steeds inspireren zijn 'Uw woord is een lamp voor mijn voet en een licht op mijn pad' (Ps. 119:105) en 'Maria bewaarde al deze woorden in haar hart....' (Luc.2:19) Zinnige woorden reiken ver en raken diep. Woorden zijn ook mij dierbaar, ze laden me op en doen me oplichten!

Jeanet Feenstra

IJsselstein, januari 2015

Inhoudsopgave

Woord vooraf.....	iii
Samenvatting	1
Inleiding.....	2
DEEL I: HET ONDERZOEK	3
1 Onderzoeksopzet.....	3
1.1 Aanleiding	3
1.2 Onderzoeksvraag en doelstelling	4
1.3 Toelichting op de onderzoeksvraag	5
1.4 Onderzoeksaanpak	6
1.5 Afsluiting: terugblik en vooruitblik	6
DEEL II: WOORDEN UIT DE LITERATUUR	8
2 De geestelijk verzorger.....	8
2.1 De geestelijk verzorger en diens religieuze autobiografie	8
2.2 De praktijk van de geestelijk verzorger in de zorgomgeving	10
2.3 De geestelijk verzorger en hermeneutisch-narratief pastoraat.....	11
2.4 Conclusie	12
3 De zorgorganisatie en de cliënten	14
3.1 Ontwikkelingen in de zorgorganisatie en de taak van de geestelijk verzorger.....	14
3.2 Groepsactiviteiten en cliënten.....	15
3.3 De religieuze autobiografie en behoefte van cliënten	16
3.4 Conclusie	16
4 Teksten in de geestelijke verzorging.....	17
4.1 Teksten en de geestelijke verzorger!?	17
4.2 Genre teksten.....	18
4.2.1 Dichters over hun taal: poëzie	19
4.2.2 Over dichters en hun taal: de kracht van poëtische taal	19
4.2.3 Liederen	21
4.2.4 Verhalen en tradities	21
4.2.5 Levensverhalen.....	22
4.3 De meerwaarde van teksten voor het groepsproces.....	23
4.4 Conclusie	23
5 Zingeving in teksten	24
5.1 Wat is zingeving?	24
5.2 Zingeving met of zonder God?	25
5.3 De meerwaarde van teksten en de zingeving daarin	26
5.3.1 Werken met verbeelding: metaforisch taalgebruik	27
5.3.2 Effect van werken met verbeelding op zingeving.....	28
5.4 Conclusie	29

DEEL III: WOORDEN UIT DE PRAKTIJK.....	30
6 Het praktijkonderzoek.....	30
6.1 Interviews en respondenten	30
6.2 Werkwijze.....	31
6.3 Uitwerking interviewgegevens per deelvraag.....	31
6.3.1 De geestelijk verzorger.....	32
6.3.2 De zorgorganisatie en de cliënten	34
6.3.3 Teksten in de geestelijke verzorging	37
6.3.4 Zingeving in teksten	40
6.4 Empirisch onderzoek aangeleverde teksten door respondenten.....	42
6.4.1 Toelichting werkwijze	42
6.4.2 Enkele tekstvoorbeelden	42
DEEL IV: CONCLUSIES, AANBEVELINGEN EN REFLECTIES	49
7 Samenvatting en conclusies.....	49
7.1 De geestelijk verzorger.....	49
7.2 De zorgorganisatie en de cliënten	50
7.3 Teksten in de zorgomgeving	51
7.4 Zingeving in teksten	53
7.5 Conclusies en aanbevelingen.....	54
7.6 Reflecties	57
7.6.1 Theologische reflectie op de inhoud van het onderzoek.....	57
7.6.2 Theologische reflectie op hermeneutisch criterium	58
7.6.3 Zelfreflectie op uitvoering van het onderzoek en de competenties.....	59
7.6.4 Reflectie op mijn eigen praktijkervaringen	60
Literatuurlijst.....	62
Checklist teksten voor verslagen	65
Bijlagen	66

Samenvatting

De centrale onderzoeksvraag luidt: 'Welke criteria hanteren geestelijk verzorgers t.a.v. zingevende teksten die zij gebruiken bij pastorale groepsactiviteiten in algemene woonzorgcentra in de provincie Utrecht?'

Geestelijk verzorgers begeleiden plurale groepen cliënten bij hun zingeving en spiritualiteit. Zij hebben een gelaagde identiteit: als professional, veelal als ambtsdrager met kerkelijke binding én als persoon met een eigen spiritualiteit. Hun uitgangspunt is de levensbeschouwelijke achtergrond en behoefte van de cliënten, die minder gericht zijn op teksten uit religieuze tradities (zoals de bijbel) dan voorheen. Hun existentiële vragen over de zin en het doel van het leven zijn onveranderd. Alleen komen antwoorden daarop op andere wijze en via andere bronnen tot stand.

Geestelijk verzorgers zijn hermeneutisch-narratief competent, zij vertolken en bemiddelen tussen cliënten en levensbeschouwelijke tradities. Met verhalen uit en over het leven zelf proberen ze met cliënten betekenis en perspectief te vinden. Religie kán daarin een rol spelen, het hoeft niet. De geestelijk verzorger zet niet zelf de toon, maar geeft wel openheid over de eigen identiteit. Het alledaagse en het heilige zijn impliciet verbonden in het leven. Ieder mens is het eigen verhaal en kan als een verhaal van God gezien worden! Teksten leveren een waardevolle bijdrage aan de groepsdynamiek, aan uitwisseling van ervaringen, in- en uitzichten. Maar het taalgebruik van teksten bepaalt of cliënten er door aangesproken worden. Traditionele taal kan gestold zijn en geen openingen bieden, nieuwe vloeibare beeldende taal (met metaforen) kan dat wel: deze biedt ruimte voor eigen invulling, roept op tot reflectie, verwoordt gevoelens en verdiept ervaringen. Deze taal stimuleert tot reflectie en geeft richting in gesprekken over wat er toe doet in het leven. Iemands levensverhaal kan in een ander licht komen te staan, men kan weer zin geven aan het eigen leven. Deze verbeeldende taal overstijgt de binnen-en buitenwereld, raakt aan het diepste gevoel en doet iemand verwonderen over wie hij is met verborgenheden en mogelijkheden als uniek mens. Beelden, opgeroepen door woorden kunnen heelheid van cliënten in een gefragmenteerde zorgomgeving bewerkstelligen. Vaak hoeft men die woorden niet ver te zoeken, het is een kwestie van oor en oog hebben voor wat zich aandient in het contact met de ander en de Ander.

Het is aanbevelenswaardig de geestelijk verzorger in een voortrekkersrol te zien voor het omgaan met zingeving en spiritualiteit. Met een 'spirituele antenne' en 'creatieve sprong' maakt deze grensoverschrijdende vertaalslagen m.b.t lichaam en geest, oude en nieuwe taal, gelovige en ongelovige mensen, disciplines en vakgebieden.

Inleiding

In dit onderzoek richt ik me op de geestelijk verzorger die werkzaam is in algemene woonzorgcentra. Hoe kiest deze teksten in pastorale contacten met groepen cliënten? Wordt daarbij zowel aan de religieuze autobiografie van de doelgroep als aan die van de geestelijk verzorger zelf recht gedaan?

De geestelijk verzorger houdt zich bezig met zingeving en spiritualiteit, maar hoe vertaalt zich dat in de praktijk? In deze tijd van kerkverlating enerzijds en groeiende interesse in spiritualiteit anderzijds is het een zoektocht naar wat aansluit bij oudere cliënten.

Misschien kunnen allerlei teksten vanuit levensbeschouwelijke tradities een toegevoegde waarde bieden?

De zorgomgeving verandert nu er vanuit de overheid andere richtlijnen voor de financiering worden verstrekt. Dat kan voor de functie van geestelijk verzorger gevolgen hebben. Er dienen heldere keuzes gemaakt te worden m.b.t. de profilering van het vak en de invulling van de werkzaamheden.

Informatie vanuit literatuuronderzoek en interviews met geestelijk verzorgers, gecombineerd met door hen aangedragen teksten, geeft een inkijkje in hun achtergrond, gedachtegang, ervaring en werkomgeving. Rondom de teksten onderscheid ik de aspecten: geestelijk verzorger, deelnemer, zingeving. Of en hoe deze onderling verbonden zijn, hoop ik duidelijk te maken in dit werkstuk.

Woord dat alles zegt

*De mooiste zin, de enige,
de zin die alles zegt...
Ik zoek een woord dat niet verstomt
en niet hoeft uitgelegd.*

*De liefste zin, de enige,
de zin die voedt als brood...
Ik zoek een woord dat vélder spreekt
en méér zegt dan de dood.*

*De ware zin, de levende,
de zin die liefde is...
Ik zoek een woord dat mensen troost
en vol van wijsheid is.*

*De mooiste zin, de liefste ook,
het woord dat alles zegt...
Is dat niet tóch het leven zelf
en kan dat uitgelegd?
Karen Hagg¹*

¹ Via: <http://www.broedersvanmaastricht.nl/watonsbeweeegt/kernpunten-spiritualiteit/5-gerechtigheid.htm>

DEEL I: HET ONDERZOEK

1 Onderzoeksopzet

1.1 Aanleiding

De aanleiding voor de keuze van dit onderzoeksthema zijn ervaringen opgedaan tijdens stages in algemene woonzorgcentra voor ouderen. Deze instellingen staan open voor cliënten van alle gezindten. De geestelijk verzorger is beschikbaar voor iedereen die hem/haar nodig heeft. Hoe 'algemeen' kan een algemene signatuur zijn in de huidige tijd waarin enerzijds de secularisatie doorzet en anderzijds voor vele ouderen de vertrouwde christelijke teksten juist van groot belang (kunnen) zijn. Sinds ik de studie Godsdienst Pastoraal Werk volg, merk ik bij mezelf een worsteling bij het kiezen van betekenisvolle woorden voor deze doelgroep. Graag kom ik tegemoet aan de ander, maar hoe verhoudt zich dat tot mijn eigen christelijke overtuiging?

Enkele voorbeelden illustreren situaties waarin van geestelijk verzorgers verwacht wordt, dat zij een keuze maken in hetgeen gezegd, gelezen en gezongen wordt. Een kerstviering in een zorginstelling maakte indruk op mij. Voor de aanwezige bewoners en familieleden wordt een algemeen verhaal gehouden, want God en Jezus 'mogen' (beleid instelling) niet genoemd worden. Er is aandacht voor christelijke feesten, hoewel het christelijke inhoudelijk niet benadrukt wordt. Hoe kun je kerst vieren zonder dat je als geestelijk verzorger/voorganger over de betekenis van Christus spreekt? Hoe vindt een geestelijk verzorger de balans tussen woorden die zouden kunnen verwijzen naar zingeving en spiritualiteit en woorden die een expliciet religieuze betekenis en/of connotatie hebben?

Een andere ervaring had ik tijdens een huiskamergesprek met mensen met beginnende dementie rondom 'Handen'. Een dame vraagt me: "Wanneer begint u met de godsdienstles?" Ik heb dan nog geen expliciet christelijke bewoordingen gebruikt, maar meer in algemene zin de betekenis en de gebaren van handen verkend met de groep. Daarna gaat het gesprek over gevouwen handen, de Hand van God met daarbij allerlei afbeeldingen. Als ik ter afsluiting enkele geestelijke liederen met de cliënten zing en 'Neem Heer mijn beide handen' (uit de bundel Johannes de Heer) inzet, zegt een andere dame: "Ik wist niet dat ik in zo'n christelijk huis was terechtgekomen."

In deze groep zaten negen ouderen met diverse levensbeschouwelijke achtergronden. Ik wil ieder tot zijn/haar recht laten komen én daarbij authentiek kunnen zijn in mijn rol als geestelijk verzorger. Welke woorden doen recht aan ieders identiteit?

Dit zijn twee voorbeelden van een zoektocht naar de juiste woorden!

1.2 Onderzoeksvraag en doelstelling

Mijn probleemstelling sluit aan op deze beschreven ervaringen. Het is onbekend welke criteria geestelijk verzorgers hanteren t.a.v. zingevende teksten die zij gebruiken bij pastorale groepsactiviteiten in algemene woonzorgcentra in de provincie Utrecht.

Vandaar dat ik als doelstelling in dit onderzoek aangeef, dat ik wil verkennen en beschrijven welke criteria geestelijk verzorgers hanteren t.a.v. zingevende teksten die zij gebruiken bij pastorale groepsactiviteiten in algemene woonzorgcentra in de provincie Utrecht.

Het gaat om een kwalitatief beschrijvend onderzoek.

Het doel van het onderzoek is het verkennen en beschrijven van het keuzeproces in de beroepspraktijk van geestelijk verzorgers m.b.t. hun tekstgebruik in zorginstellingen met een algemene signatuur in de genoemde regio. Ik hoop dat ik hiermee de beroepsgroep van geestelijk verzorgers kan ondersteunen in hun tekstkeuze en dat zij het belang daarvan in hun werk kunnen ontdekken.

Voor mezelf als aankomend geestelijk verzorger, zie ik als doel in het onderzoek, dat het me verheldering kan bieden in het keuzeproces van de juiste woorden in een algemene werkomgeving. Ik hoop inzicht te krijgen in voorwaarden die ik zou kunnen stellen aan teksten, aan de zingeving daarin, aansluiting zoekend bij zowel de ander, het beleid van de instelling en mijn eigen identiteit.

Mijn onderzoeksvraag luidt dan ook: **'Welke criteria hanteren geestelijk verzorgers t.a.v. zingevende teksten die zij gebruiken bij pastorale groepsactiviteiten in algemene woonzorgcentra in de provincie Utrecht?'**

Voor de beantwoording hiervan stel ik eerst de deelvragen:

1. Op welke manier speelt de biografie en identiteit van de geestelijk verzorger een rol bij de keuze van teksten voor groepsactiviteiten?
2. Welke invloed heeft het management (beleidsmakers) van de zorginstelling op de invulling van de taak van de geestelijk verzorger?
3. Op welke manier wordt er rekening gehouden met de verschillende levensbeschouwelijke achtergronden en persoonlijke behoeften van de deelnemers?
4. Worden er teksten bij groepsactiviteiten gebruikt en zo ja, welk genre en welke meerwaarde hebben teksten?
5. Wanneer worden teksten zingend?

1.3 Toelichting op de onderzoeksvraag

Dit onderzoek is gericht op geestelijk verzorgers en kerkelijk werkers, werkzaam in zorginstellingen met een algemene signatuur, die zelf een protestantse, remonstrantse of katholieke achtergrond hebben. Hoe vinden zij in het groepspastoraat een balans tussen seculiere en christelijke teksten? Waar vinden zij de 'zin' in een tekst? Factoren als het verwachtingspatroon van degene die zij geestelijke zorg bieden én hun eigen levensbeschouwelijke identiteit en achtergrond spelen hierbij ook een rol.

Waarom richt ik me specifiek op pastorale groepsactiviteiten?

Bij individueel pastoraat kan de keuze van teksten afgestemd worden op de identiteit van de cliënt. Bij groepsactiviteiten is er meer diversiteit in de levensbeschouwelijke achtergrond van de aanwezigen.

Wat zijn zingevende teksten?

Zingeving is een zeer breed begrip. Het verwijst naar wat men van existentieel belang vindt in het leven.²

Teksten³ zijn zowel de mondelinge als schriftelijke uitingen, waaraan men een betekenis⁴ kan ontleen, die van waarde is in iemands bestaan.

De tekst bevindt zich m.i. in een driehoek tussen geestelijk verzorger en groep cliënten en het zingevende in. De tekst kan een middel zijn om tot zingeving te komen. Hoe leidt het samengaan van de drie factoren geestelijk verzorger, (doel)groep en zingeving tot een verantwoorde tekstkeuze?

Waarom algemene zorginstellingen?

Deze staan open voor cliënten met diverse levensbeschouwingen. Dit geldt ook voor instellingen met een christelijke signatuur, maar daarbij lijkt mij de kans op cliënten en personeel met een overwegend christelijke identiteit groter. De geestelijk verzorger zal

² Volgens de omschrijving in *Werken met diepgang* (Mulder&Snoek, red.(2012), p.33) kan zingeving rond existentiële (levens)vragen gedefinieerd worden als 'een persoonlijke verhouding tot de wereld waarin het eigen leven geplaatst wordt in een breder kader van samenhangende betekenissen, waarbij doelgerichtheid, waardevolheid, verbondenheid en transcendentie worden beleefd, samen met competentie en erkenning, zodat ook gevoelens van gemotiveerd zijn en welbevinden worden ervaren.

³ woorden en zinnen die samen een geheel vormen <http://www.woorden.org/woord/tekst>

⁴ inhoud relevantie, significantie, aanzien, belang, draagwijdte, gewicht, gewichtigheid, waarde, zin bedoeling <http://www.woorden-boek.nl/woord/betekenis>

voor alle cliënten beschikbaar zijn en zich mogelijk ook richten op personeel, vrijwilligers en familieleden.

De woonzorgcentra voor ouderen waar de respondenten werken, bevinden zich in de provincie Utrecht. Deze regio kent een diversiteit aan levensbeschouwelijke achtergronden van cliënten. Er zijn vele overkoepelende organisaties, waarin woonzorgcentra van diverse identiteit zijn opgenomen. In een andere regio zoals als de Veluwe of een provincie als Noord-Brabant, kent men vanouds meer eenduidigheid qua geloofsovertuiging. Ook spelen praktische overwegingen i.v.m. het afnemen van interviews een rol.

1.4 Onderzoeksaanpak

- Door middel van literatuuronderzoek is het thema zingeving en taal vanuit meerdere perspectieven bestudeerd m.b.t. de religieuze autobiografie van de geestelijk verzorger en van de deelnemers aan de groepsactiviteit.
- Voor de interviews zijn algemene overkoepelende zorgorganisaties per mail benaderd. (zie bijlage A) De organisatie bracht me in contact met geestelijk verzorgers die mee wilden werken. Uiteindelijk heb ik drie vrouwelijke en één mannelijke geestelijk verzorger/kerkelijk werker geïnterviewd, met een resp. protestantse (2), rooms-katholieke(1) en remonstrantse(1) achtergrond. De interviews zijn afgenomen tussen maart en september 2014. Iedere deelvraag bevatte een aantal topics, dat d.m.v. interviewvragen aan de orde kwam. (zie bijlage B,C,D,E)
- Empirisch onderzoek d.m.v. aanbod van teksten: Vooraf heb ik de respondenten gevraagd eigen favoriete teksten en/of bundels mee te nemen die geen uitgesproken religieuze connotatie en betekenis hadden, teksten die zij in hun groepspastoraat hebben gebruikt. Tijdens de deelvragen over 'meerwaarde van en zingeving in teksten' kwam hun keuze ter sprake, met hun ervaringen en soms reacties van deelnemers uit de tweede hand. Ik kreeg een inkijkje in hun motivatie en werkwijze. De besproken teksten maken onderdeel uit van de interviews, zijn geanalyseerd door de respondent en in een later stadium aan de hand van aantal criteria door mij. (zie bijlage F)

1.5 Afsluiting: terugblik en vooruitblik

De thematiek van dit eindonderzoek raakt aan vele aspecten van het werk en de persoon van de geestelijk verzorgers. Zowel 'zingevings' als 'tekst' daarin van wezenlijk belang. Zij

zijn als theologen mensen van het 'Woord', als professional zullen ze voor ieder beschikbaar dienen te zijn, ook voor mensen die 'woord' alleen met een kleine letter herkennen. Ik ben benieuwd hoe zij dit in de praktijk brengen. Of het begrip zingeving allerlei 'woorden' of beelden daarvan oproept en samenbrengt met 'Woorden.'

- De deelvragen worden m.b.v. schriftelijke en mondelinge bronnen beantwoord.
- Bij de beantwoording van de eerste deelvraag staat de geestelijk verzorger centraal met diens levensbeschouwelijke achtergrond, rollen en taakinvulling.
- Deelvraag twee en drie betreffen de algemene zorgorganisatie en de cliënten daarvan, deze vormen de veranderende werkomgeving van de geestelijk verzorger.
- Deelvraag vier beantwoordt of en hoe teksten van belang zijn in het groepspastoraat en welke genres de voorkeur hebben. Ik noem van enkele genres de bijzondere vorm- en taalkenmerken. De meerwaarde van teksten kan zowel extern het groepsproces als intern de eigen zingeving betreffen.
- In de laatste deelvraag staat de betekenis en reikwijdte van zingeving centraal. In de beantwoording daarvan bespreek ik enkele opvallende facetten en effecten van zingeving m.b.t. taal en tekst. De teksten die door de respondenten zijn ingebracht, worden geanalyseerd aan de hand van deze facetten.

DEEL II: WOORDEN UIT DE LITERATUUR

Inleiding op de literatuurstudie

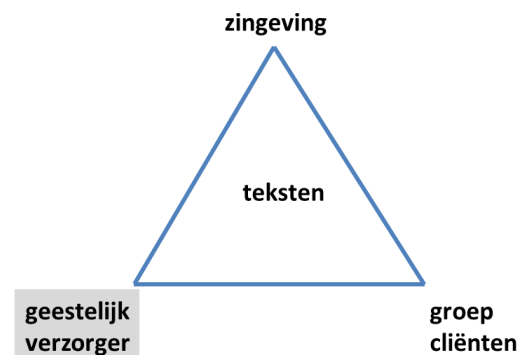
Bij de keuze van de literatuur zijn de punten van de driehoek mijn uitgangspunt geweest. Van hieruit zocht ik naar achterliggende visies en motieven t.a.v. de tekstkeuze. Actuele informatie leek de afgelopen tijd meer en meer mijn onderzoeksthema te raken. Enkele voorbeelden zijn:

- een symposium van 'Onder de vijgenboom' met het thema 'In welke woorden kan ik wonen?';
- het verschijnen van de Bijbel in Gewone Taal en de herschreven Naardense Bijbel;
- de bijzondere liederenkeuze tijdens de jubileumviering van de PKN in Nijkerk. De liederen kwamen uit tien verschillende bronnen van traditioneel christelijk tot seculier. (Hakkenes, 2014, p.6,vv)

Overal zijn ontwikkelingen in taal en zingeving op te merken, alles lijkt te cirkelen rondom levensbeschouwelijke communicatie en hermeneutiek.

2 De geestelijk verzorger

Deze paragraaf is gericht op beantwoording van de deelvraag: Op welke manier speelt de biografie en identiteit van de geestelijk verzorger een rol bij de keuze van teksten voor groepsactiviteiten?

2.1 De geestelijk verzorger en diens religieuze autobiografie

Geestelijk verzorgers houden zich bezig met zingeving en spiritualiteit in de zorgomgeving, zoals in de beroepsstandaard van de VGVZ omschreven wordt:

'de professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij hun zingeving en spiritualiteit, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging

en de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming.' (2002, p.5)⁵

Heitink ziet de geestelijk verzorger als iemand die 'competent is in de betekenis van: beroepsmatig bekwaam, ambtshalve bevoegd, persoonlijk geschikt. Deze drie roepen elkaar op, zijn niet los verkrijgbaar.' (2009, p.168) Openheid over die gelaagde identiteit helpt de geestelijk verzorger om zich in de algemene zorgomgeving te profileren. Een open houding naar andere levensbeschouwingen maakt deel uit van diens professionaliteit samen met een authentieke omgang met de eigen traditie. Het ambt én de persoonlijke spiritualiteit behoren tot het hart van de professionaliteit en maken de functie van geestelijk verzorger bijzonder en uniek. (VGZ, 2002, p.10)

Mocht de diversiteit in levensbeschouwing tussen geestelijk verzorger en cliënt tot spanningen leiden, dan gaat bij het maken van keuzes het respect voor de levens-of geloofsovertuiging en integriteit van de cliënt vóór volgens de Beroepscode. Daarna komt de eigen professionele verantwoordelijkheid van de geestelijk verzorger t.o.v. de instelling en de zendende instantie. (VGZ, 2002, art.13)

Geestelijk verzorgers hebben geen verborgen zendingsagenda, ze richten zich naar en zijn te gast bij de levensbeschouwing van cliënten. Maar (h)erkenning van de eigen autonomie en authenticiteit van de geestelijk verzorger is van grote waarde, wil deze met nabijheid én distantie in de zorg kunnen functioneren. (Snoek, 2012, p.152vv) Dit betekent dat geestelijk verzorgers zich bewust moeten worden van en ruimte kunnen creëren voor de eigen traditie en daarmee verbonden vooronderstellingen t.a.v. de inhoud van (religieuze) teksten. Als deze afwijken van die van de cliënten, is ruimte en respect voor elkaars (geloofs)beleving van groot belang. Ook een kritische houding t.o.v. en reflectie op de identiteit van de eigen levensbeschouwelijke traditie mag niet ontbreken. (Snoek, 2012, p.240vv)

Niet alle geestelijk verzorgers beschikken over of wensen een ambtelijke binding, ook zij dienen zich te legitimeren en hun achtergrond kenbaar te maken.⁶

⁵ **Zingeving** als kerntaak van de geestelijke verzorging, keuze hiervoor vanwege procesmatig karakter voor ieder mens, op niveau van verstand, emotie, gedrag en spiritualiteit, maar vanuit dat ene holistisch proces.. Zo ontwikkelt men een leefbaar, persoonlijk zingevingssysteem (bewust, onbewust), vaak met behulp van levensbeschouwing of religie.

Spiritualiteit kan omschreven worden als: bezieling, transcendentie, verbondenheid en verdieping. Spiritualiteit betreft alle mogelijke – godsdienstige en andere levensbeschouwelijke– bronnen van inspiratie, heeft invloed op het hele bestaan en betreft meer een levenshouding dan een afgebakend levensgebied. Het is een dynamisch begrip en raakt aan vragen van zingeving en zinverving. Hoe men de verhouding tussen spiritualiteit en zingeving/ervaring ziet, is afhankelijk van het individuele of collectieve verstaanskader /de levensbeschouwelijke context. (Beroepsstandaard VGZ)

⁶ Op dit moment is er een beroepsregister voor geestelijk verzorgers in ontwikkeling door de Regiegroep Toekomstig Bestel Geestelijke Verzorging met als doel het waarborgen van de bevoegdheid van geestelijk verzorgers. Nu kunnen geestelijk verzorgers zonder kerkelijke binding geen bevoegdheidsverklaring krijgen

2.2 De praktijk van de geestelijk verzorger in de zorgomgeving

Voor Ganzevoort betekent professionele goede (geestelijke) zorg dat er aandacht is voor existentiële en spirituele behoeften. Hij signaleert een geleidelijke verschuiving van een confessionele verantwoordelijkheid van gezindten naar professionele verantwoordelijkheid van een zorginstelling. (2013, p.28) Inhoudelijk betekent dit voor het werk van de geestelijk verzorger dat deze te maken krijgt met dezelfde(levens)vragen, maar vanuit een bredere context aan levensbeschouwingen naar antwoorden zal zoeken met de cliënten. (Südholter, 2011)

Dit aspect is van groot belang m.b.t. de keuze van teksten, rituele en symbolische handelingen, beelden en werkvormen. Zingeving en spiritualiteit 'betreffen alle mogelijke bronnen van godsdienstige en levensbeschouwelijke inspiratie.' (Beroepsstandaard, 2010, art. 3.2) Voorheen gold vooral de Bijbel als inspiratiebron, nu kan dat van alles zijn, ook van seculiere oorsprong. Ganzevoort acht 'het voor religie wellicht niet erg dat de omgang met het heilige is gedemocratiseerd en overgelaten aan de vrije markt.' Volgens hem gaat 'al ons spreken over het heilige in feite vaak impliciet over het alledaagse', zonder waarheidsclaim, maar met levenswijsheid. (2013, p.30vv)

Dezelfde ruimte vindt Tieleman in spiritualiteit, die overstijgt grenzen van tradities en kerkmuren. Juist nu kunnen 'pastores in het categoriaal pastoraat'⁷ als verkenner van het nieuwe land fungeren, de secularisatie voorbij.' De ontwikkeling van geloofsinhoud (dogma's) naar houding, van zijnsvragen naar zin vragen, van een leegheid naar ontvankelijkheid is gaande. In het dagelijks leven zijn zingeving en spiritualiteit te vinden, 'het gaat om mensen als verhaal van God'. Impliciet en expliciet kan in de zorg voor fundamentele menselijkheid 'het koninkrijk Gods niet ver weg zijn.' (Tieleman, 2009, p.889). Een bemoedigende visie voor de geestelijk verzorger die moeite zou kunnen hebben met veranderingen!

Geestelijk verzorgers zonder kerkelijke zending kunnen aangesloten zijn bij de Beroepsvereniging Albert Camus en Stichting Kwaliteitsregister Geestelijk verzorger SKGV. Nu is deze beroepsgroep niet gereguleerd, waardoor er ook geen toetsing is van de bevoegdheden en bekwaamheden

⁷ Zoals geestelijk verzorgers

2.3 De geestelijk verzorger en hermeneutisch-narratief pastoraat

Het competentieprofiel van Windesheim⁸ onderscheidt de agogische, pastorale, liturgische en missionaire competentie voor de GPW opleiding. Deze competenties 'dienen te voldoen aan het hermeneutisch criterium, wil er sprake zijn van theologisch beroeps handelen.' De nadruk ligt *'op het vertolken tussen enerzijds Bijbel en christelijke tradities en anderzijds mens(en) en huidige samenleving in hun onderlinge betekenisvolle samenhang te vertolken met en voor de doelgroep.'* (2007, p.3) In dit onderzoek m.b.t. zingeving in teksten spelen deze vier ook voor de geestelijk verzorger een rol.

- de agogische m.b.t. de activiteiten met groepen en ontwikkeling van de organisatie;
- de pastorale m.b.t. de begeleiding van cliënten in het proces van heelwording, bestaansverheldering, waarin deze hun identiteit kunnen ontdekken en versterken; de liturgische m.b.t. het vormgeven aan en leiden van vieringen en bijeenkomsten samenwerkend met andere betrokkenen;
- de missionaire m.b.t. de bevordering van geestelijk welbevinden van cliënten als er aandacht en erkenning is voor ieders eigenheid, kracht en waardigheid in de context van zorgomgeving.

Van het vertolken tussen 'Bijbel en christelijke tradities' en de cliënten is in de zorgomgeving vaak geen sprake, er zijn meerdere ook niet-christelijke tradities en bronnen, de christelijke is daar één van.

De geestelijk verzorger die hermeneutisch competent is, kan in de rol van tolk, gids en bemiddelaar met cliënten teksten interpreteren, daarbij verbindingen leggen binnen levensverhalen, maar ook tussen verhalen en levensbeschouwelijke tradities. (Ganzevoort, 2007, p.97) De gerichtheid op (levens)verhalen maakt deze vorm van pastoraat narratief. Cliënten onthullen vertellend hun identiteit, ze kunnen door het verhaal hun verleden en toekomst opnieuw betekenis geven. Ook zelf draagt de geestelijk verzorger verhalen als inspiratiebron aan die de ander helpen het eigen verhaal te duiden of te reconstrueren. (Dijkstra, 2007, p.189). Daar is behoefte aan in de zorgomgeving, want door ingrijpende veranderingen komt de eigenheid en heelheid van iemand onder druk te staan en raakt men gedesoriënteerd. (Velkamp, 2009, p.158) De geestelijk verzorger biedt zorg die bijdraagt aan heelwording van lichaam en geest.

⁸ Competentieprofiel GPW opleidingen Windesheim Utrecht/Zwolle 21 maart 2007, via <https://communities.windesheim.nl/std/Theologie-en-Levensbeschouwing/Studieprogramma/competenties-kennisbasis/Pages/Default.aspx>

Zorgvuldig gekozen taal en teksten stimuleren cliënten tot het oproepen, spiegelen, verwoorden van herinneringen in het eigen verhaal. De geestelijk verzorger zal over 'een theologisch, spirituele antenne' moeten beschikken om in verhalen ook de spirituele dimensie en betekenis te horen en te benoemen.⁹ De houding kan verbonden worden met diens rol als mystagoog en vroedvrouw m.b.t. het tevoorschijn luisteren¹⁰ van die dimensies, verborgen wijsheden en vergezichten in iemands woorden.¹¹ De geestelijk verzorger zal een 'een creatieve sprong' moeten maken m.b.v. beeldende en verhalende taal vanuit de Schrift en geloofstraditie. (Ganzevoort, 2007, p.219) Later roept hij op tot een nog wijdere gerichtheid, aangevend dat 'theologen oude én nieuwe spirituele bronnen kunnen duiden, gebruik makend van wijsheidstradities, waarvan de christelijke er één is...Juist in een religieus zo veelkleurige wereld hebben we ambachtelijke vertolkers nodig, die in de diepte én de breedte zoeken.' (2013, p.18)

Jansen zou het met hem eens kunnen zijn, zij ziet de geestelijk verzorger verbindingen zoeken in de diversiteit van meningen en verhalen binnen een groep. Deze kan zo even met de cliënten een communitas¹² vormen waarin grensoverschrijdingen plaatsvinden tussen kwetsbare mensen uit verschillende tradities. Ware verbondenheid leeft juist van die verschillen! (Jansen, 2008, p.56)

Samenvattend kan gezegd worden, dat de geestelijk verzorger zich in de breedte en in de diepte dient te oriënteren in een scala van tradities en daarmee verbonden teksten. Cliënten, die auteur en hoofdpersoon zijn in hun eigen levensverhaal, kunnen onder leiding van de geestelijk verzorger grip krijgen op en betekenis geven aan die verhalen zodat er een helend en verbindend perspectief ontstaat.

2.4 Conclusie

Tot de kerntaak van de geestelijk verzorger in de zorgomgeving behoort aandacht voor en begeleiding van mensen in hun zingeving en spiritualiteit. De geestelijk verzorger vervult die taak vanuit een gelaagde identiteit die ambtshalve, professioneel en persoonlijk ingekleurd wordt. De nadruk ligt tegenwoordig meer op diens professionaliteit dan op de confessionaliteit van de zendende instantie.

⁹ Ganzevoort noemt dat hermeneutisch-abductief: de menselijke ervaring theologisch doordenken p.213

¹⁰ Een uitspraak van Theo van Leeuwen, docent pastoraat Windesheim, met een verwijzing naar de Maieutiek.

¹¹ Maieutiek is de kunst van het vragen stellen. De bedoeling van die vragen is dat de ondervraagde een eigen inzicht in zijn of haar situatie ontwikkelt. De oorspronkelijke betekenis van het woord maieutiek in het Oudgrieks is de kundigheid van de vroedvrouw en wordt hier overdrachtelijk gebruikt. Waar de verloskunde hulp en ondersteuning biedt bij het baren van kinderen, biedt de maieutiek hulp en ondersteuning bij het in de wereld brengen van de eigen wijsheid. <http://www.maieutiek.nl/informatie/watis.shtml>

¹² Jansen verstaat daaronder: plaatsen en tijden, de ruimte waarin je zonder schuldgevoel van een 'wij' kunt spreken. (p.8)

De levensbeschouwelijke identiteit van cliënten staat voorop. Daarbij zijn openheid over en kritische reflectie t.a.v. de eigen traditie en spiritualiteit van de geestelijk verzorger onmisbaar wil deze op authentieke wijze de ander goed kunnen begeleiden.

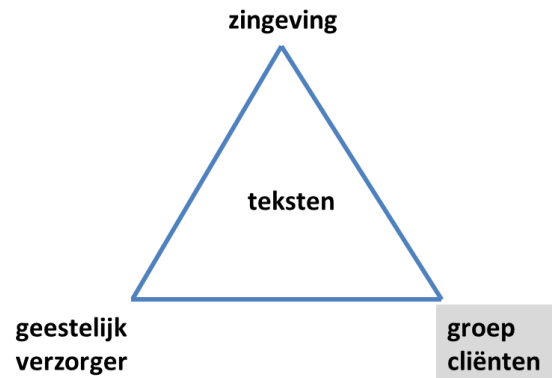
Vanuit de geestelijke verzorging is aandacht voor menselijke ervaringen en levensverhalen. D.m.v. hermeneutisch-narratief pastoraat wordt aandacht en ruimte voor verbinding van levensverhalen met diverse levensbeschouwelijke tradities, de geestelijk verzorger heeft daarbij de rol van tolk, gids en bemiddelaar en richt zich op de mens, die in een gefragmenteerde omgeving verlangt naar heelheid van lichaam en geest.

3 De zorgorganisatie en de cliënten

In dit hoofdstuk staat de beantwoording van de deelvragen centraal over de organisatie en de cliënten, die samen de context vormen voor het werk van de geestelijk verzorger.

Welke invloed heeft het management (beleidsmakers) van de instelling op de taakinvulling van de geestelijk verzorger?

Op welke manier wordt er rekening gehouden met de verschillende levensbeschouwelijke achtergronden en persoonlijke behoeften van de deelnemers?

3.1 Ontwikkelingen in de zorgorganisatie en de taak van de geestelijk verzorger

De zorgorganisaties bevinden zich een tijd van transitie. Externe veranderingen waren al gaande door nieuwe samenwerkingsverbanden en later fusies van kleinere instellingen tot grotere organisaties. De levensbeschouwelijke identiteit van zorgcentra is daarmee veelal van 'bijzonder', zoals protestants-christelijk of katholiek naar 'algemeen' gegaan.

Verzorgingshuizen stonden echter wel open voor ieder die zorg nodig had.

De noodzaak, de kosten en de geboden kwaliteit in de zorginstellingen in een tijd van toenemende vergrijzing beheersbaar te houden, leidt tot wetgeving die m.i.v. 2015 ingevoerd wordt.

Ook de geestelijk verzorger bevindt zich in een transitie. Hoe kan deze zich profileren in deze tijd van bezuiniging en secularisering? De mate waarin de positie van geestelijk verzorger geïntegreerd is in de totale zorgomgeving, bepaalt mede diens impact.

'Geestelijke verzorging is bemoeizorg,' aldus Veltkamp. Maar hoe werkt dat in de praktijk?

De zorgvisie wordt door de organisatie vaak prominent neergezet bij alle communicatie.

Deze is gebaseerd op een mensvisie en daarmee op levensbeschouwelijke waarden, zoals:

'Heel de mens' of 'Oog voor u'. Dit hogere doel bereikt de uitvoeringspraktijk op de

werkvloer echter niet altijd. Veltkamp betwijfelt of er recht wordt gedaan aan de rol die

geestelijke verzorging kan hebben t.a.v. de implementatie van de zorgvisie, en ook m.b.t.

de professionele advisering inzake ethiek en levensbeschouwing in zorgverlening en

beleidsvorming. (2009, p.153) Deze zou op deze terreinen een belangrijke bijdrage kunnen

leveren.

Geestelijk verzorgers kunnen zelf ontstane verhoudingen en beeldvorming proberen te doorbreken. Huizing¹³ ziet voor hen een spilfunctie in het domein van zingeving voor de gehele organisatie, fungerend als docent en adviseur. (2011)¹⁴

Een vrij recent voorbeeld hiervan is een geestelijk verzorger¹⁵, die ook als 'specialist zingeving' organisatie-breed wordt ingezet en taken krijgt als advies, begeleiding en scholing. Zingevinggericht werken gaat om interne communicatie en externe netwerken, de dienst geestelijke verzorging is duidelijk op de kaart gezet. De geestelijk verzorger is van belang in de cultuurverschuiving die gaande is van taakgerichte naar mensgerichte zorg. Deze kan zorgteams en vrijwilligers ondersteunen, informeren en stimuleren t.a.v. het herkennen en aandacht geven aan levensvragen en daarmee ieders welbevinden en werkplezier vergroten. (Van der Leer, 2014, p.21vv).

3.2 Groepsactiviteiten en cliënten

Cliënten in een verzorgings- of verpleeghuis kunnen naar keuze deelnemen aan het aanbod vanuit de geestelijke verzorging, ongeacht hun levensbeschouwelijke achtergrond. Er worden gesprekskringen, themagroepen, huiskamervieringen georganiseerd. De geestelijk verzorger werkt m.n. vraaggericht als het om individuele cliënten gaat.

Geestelijk verzorgers ervaren dat dat men in groepscontacten vaak meer van zichzelf laat zien dan bij een individuele ontmoeting: er ontstaat wederzijds respect tussen cliënten ook al is er diversiteit in visies op leven en geloven. (Esser&v.d. Sar, 2009, p.449) Juist daardoor lijkt de eigenwaarde en identiteit van cliënten versterkt te worden. Huizing ziet als bijdrage van groepsactiviteiten prikkeling van aandacht, kennismaking, doorbreking van eenzaamheid, verheldering en verdieping van wereldbeeld, verwerking van verlies en reflectie op levensfasen. (2009, p.438)

In een zorginstelling is naast het delen van dagelijkse routines met anderen, dit elkaar 'anders' ontmoeten waardevol. Aandacht voor levens- en zingevende vragen vergroot het welbevinden van de cliënten. De ruimte voor het delen van ervaringen en verhalen schept onderling verbondenheid en vertrouwen en werkt helend.

Voor de geestelijk verzorger is er verschil in werkvormen en inhoudelijke accenten m.b.t. de afdelingen revalidatie, somatiek en psycho-geriatrie. Religie kán daarbij expliciet aan

¹³ Stafmedewerker Reliëf, lange ervaring als geestelijk verzorger.

¹⁴ Voor de VGVZ voor de werkveldraad Ouderenzorg heeft hij in een inleiding zijn visie weergegeven (d.d. 14-11-2011), de hand-out hiervan is niet via internet te vinden, wel de uitnodiging voor de bijeenkomst waar hij de inleiding verzorgde.

¹⁵ In dienst van de Protestantse Zorggroep Crabbefhof in Dordrecht.

bod komen, maar het hoeft niet. Steeds zal de gehele mens centraal staan, die zelf op verhaal kan komen, die gezien en gehoord wordt als een uniek mens.

3.3 De religieuze autobiografie en behoefte van cliënten

Juist in de groepssituatie wordt de geestelijk verzorger geconfronteerd met diverse levensbeschouwingen. Daarmee verbonden verwachtingen van cliënten t.a.v. de geestelijk verzorger en diens 'boodschap' spelen ook een rol.

De oudere cliënten behoren tot de 'vooorlogse' en 'stille generatie', ze zijn geboren tussen 1910 en 1940, 80% van hen in een protestants of rooms-katholiek gezin. (Stoffels, 2006, p.3,4). Maar of en hoe deze traditie doorwerkt in het heden en of men daar over wil spreken, is niet in de zorgomgeving niet altijd duidelijk.

Het recente onderzoek van Joep de Hart 'Geloven binnen en buiten verband' geeft hier inzage in. (SCP, 2014) Enkele hoofdlijnen betreffen ook cliënten én de geestelijk verzorgers zelf, ook deze laatste kunnen een ontwikkeling doormaken op dit gebied.

- Kerk en geloof vallen niet samen. (p.11) Er is sprake van zowel 'believing without belonging'¹⁶ als ook van 'belonging without believing.'¹⁷ (de Hart, p.73)
- Er zijn meer gelovigen dan kerkleden, laat staan kerkgangers. (p.75)
- In 2012 is 81% van de 65-plussers godsdienstig opgevoed (vgl. Stoffels), 18% gaat wekelijks naar de kerk. (p.73)
- In de oudste groep daalde het percentage gelovigen in een hogere macht en groeide het percentage twijfelende gelovigen. (p.83)
- Morele onzekerheid komt vooral voor bij kerkleden en gelovigen. Leegloop is er vooral bij grote en vrijzinnige kerken. Nederlandse kerken worden kleiner en fijner. (p.120)

Hieruit blijkt wel dat het beeld van de religieuze achtergrond van cliënten minder over- en inzichtelijk wordt en aan verandering onderhevig is.

3.4 Conclusie

Geestelijk verzorger zijn in een algemene omgeving met een grote diversiteit, vraagt openheid, flexibiliteit en afstemming op de doelgroep m.b.t. de levensbeschouwelijke

¹⁶ Men gelooft wel in God of een hogere macht, maar is geen kerklid; ongeveer de helft van de Nederlanders ziet zichzelf wel als enigszins religieus. Buitenkerkelijken kunnen niet over een kam worden geschoren, er zijn forse verschillen tussen mensen die van huis uit onkerkelijk zijn en mensen die ooit zelf een kerk verlieten. (p.73-74)

¹⁷ Men is wel kerklid, maar ziet zichzelf als beperkt gelovig of ongelovig. Dit komt vaker voor bij katholieken dan bij protestanten (p.73-75)

thema's. De invulling van diens functie kent veel vrijheid, men is beschikbaar voor iedereen. De bezuinigingsdruk in de zorg neemt toe, daarom is een heldere profilering nodig van de positie van geestelijk verzorger m.b.t. invulling van zingeving in de totale organisatie. Van belang is ruimte bieden en recht doen aan de unieke cliënt met een eigen betekenisvol levensverhaal. In hoeverre cliënten betrokken zijn bij de religieuze traditie waar men uit voort is gekomen, is niet duidelijk. Twijfel over het geloof en morele onzekerheid komen ook bij ouderen naar voren. Maar aandacht besteden aan zingeving en het verwoorden van levenservaringen kan een positief effect hebben op het welbevinden van cliënt en cliënten onderling.

4 Teksten in de geestelijke verzorging

In dit hoofdstuk richt ik me op beantwoording van de deelvraag: Worden er teksten bij groepsactiviteiten gebruikt en zo ja, welk genre en welke meerwaarde hebben teksten?

Eerst komt aan de orde of teksten een rol spelen in de ontmoeting tussen geestelijk verzorger en groep cliënten. Daarna werk ik enkele genres uit.

De meerwaarde van teksten komt zowel in

hoofdstuk 4 als 5 aan bod. Ik heb tijdens de interviews ervaren dat deze vraag overlapping kent met de voorwaarden die men stelt aan het zingevende karakter van teksten. In dit hoofdstuk kies ik voor de externe meerwaarde t.a.v. de werkvorm en de interactie in de groep.

4.1 Teksten en de geestelijke verzorger!?

Het was een 'zoektocht naar tussentaal' om gevoelens en handelingen te beschrijven toen zijn geliefde hond was overleden. (Dros, 2014, p.5vv) Deze bewoording geeft te denken: is er een taal tussen de alledaagse én de geheimenismvolle dimensie van een mensenleven, die beide verbindt?

Vorm en inhoud geven aan levensbeschouwelijke communicatie kan niet zonder taal. Deze communicatie richt zich op 'verheldering van normen en waarden, van existentiële vragen

en ervaringen vanuit overstijgende kaders.' Geestelijk verzorgers hebben trage vragen¹⁸ en betekenisgeving in een 'metaforische en narratieve taal' als domein. De taal daarvan is gericht op zin, op verwondering en het aangesproken worden door de ander, door het heilige, door God. (Mulder 2012, p. 33) Is die 'tussentaal' tussen het menselijke en het goddelijke in de 21^e eeuw misschien in speciale teksten te vinden?

Maar 'ze zitten niet op teksten te wachten, ze wachten op jou!', volgens mijn instituutsbegeleider tijdens een stage. Dit roept de vraag op: 'Kan en wil een geestelijk verzorger er zonder?'

Het is soms moeilijk de juiste woorden te vinden in de ontmoeting met cliënten. Woorden kunnen bepalen en dichttimmeren, ze doen dan juist afbreuk aan het contact met de ander. Welke taal en tekst zijn wel passend? Naast de inhoud van de tekst gaat het ook om het betrekkningsniveau van de taal: wat roepen woorden op als ze in het contact tussen een geestelijk verzorger en cliënt worden geuit?¹⁹ De geestelijk verzorger communiceert ook non-verbaal met cliënten in de zorgomgeving met lichaamstaal, taal van symbolen en rituelen, van kunst en muziek. Soms zijn er geen woorden nodig, nabij zijn en het samen uithouden is veelzeggend genoeg. Het hangt van de situatie en de betrokkenen af of in het samenzijn van geestelijk verzorger en groep cliënten een tekst vanuit een andere bron ingezet wordt.

In het vervolg wordt onderzocht of via de taal van gedichten en (levens)verhalen zingeving en verwondering op het spoor te komen is. Spreekt deze taal cliënten letterlijk en figuurlijk aan, komt men op verhaal? De geestelijk verzorger zoekt (vanuit diens hermeneutische competentie) mee en probeert de gevoelswaarde en zeggingskracht van verschillende woorden en teksten aan te voelen, te herkennen en te interpreteren.

4.2 Genre teksten

De boekenkasten van geestelijk verzorgers zijn gevuld met boeken, bijbels, gedichten- en verhalenbundels. Die verzameling verandert met de inhoudelijke taak en visie van de geestelijk verzorger mee. Iedere geestelijk verzorger put uit een eigen repertoire. Aspecten als levensbeschouwelijke achtergrond, persoonlijke interesse en smaak, durf en creativiteit zijn daarbij van belang. De facetten van de gelaagde identiteit van de

¹⁸ de vragen naar zin en betekenis, waarde en schoonheid (Mulder, 2012, 32)

¹⁹ Elke communicatie heeft twee aspecten, een inhoudsaspect en een betrekkningsaspect, waarbij het bij de inhoud gaat om de letterlijke boodschap, de feitelijke informatie, die voornamelijk verbaal wordt overgebracht. Het betrekkningsaspect verwijst naar de wijze waarop het bericht moet worden opgevat. Dit kan verbaal en non-verbaal gebeuren. Op betrekkningsniveau presenteren mensen elkaar omschrijvingen van hun relatie en daarmee van zichzelf. Een uitspraak over de betrekking houdt een relatiedefinitie in: "Zo zie ik mezelf, en zo zie ik jou".
http://improvementprofs.com/public/files/nieuwsartikelen/De_roos_van_leary.pdf

geestelijk verzorger vullen elkaar aan m.b.t. diens tekstvoorkeur en -keuze. Enkele genres komen aan bod: gedichten (ook liederen), verhalen (religieus en seculier) en het levensverhaal.

4.2.1 Dichters over hun taal: poëzie

'Ieder mens is een verhaal, een gedicht waard', aldus Hans Bouma.^{20 21} Door gedichten wil hij saamhorigheid bereiken. Taal betekent voor hem het scheppen van licht, helderheid, een bevrijding. Dienstbaarheid aan de ander staat voorop. 'Een gedicht geeft ruimte, het gaat over wat er tussen de regels staat. Als iemand zich daarin herkent en ook geaccepteerd weet, is het geslaagd.' (Heek, 2014, p.6)

Coot Doesburgh²² maakte eigentijdse liedteksten op traditionele (kerk)melodieën.²³ Die voorzien in een behoefte, als religieuze bewoordingen en connotaties niet meer begrepen worden bij scharniermomenten als huwelijk, afscheid, herdenking en uitvaart. Doesburgh meent: 'Het is vruchteloos als kerk en wereld gescheiden blijven, dat het gewone niet meer heilig en het heilige niet meer gewoon kan zijn.' (2011, p.10) Haar teksten kunnen ook buiten de religieuze context worden gezongen. Wie wordt toegezongen, is open: ieder ervaart zelf waar de verbinding ligt tussen godsdiensten en levensovertuigingen. Niet de eigen waarheid staat centraal, maar wat mensen delen als het er op aan komt in het leven. (2011, p.15)

Voor de Vlaamse dichter Paul Bogaert (1968) is dichten 'Toveren en onttoveren met taal'.²⁴ Zijn gedichten hebben niet zozeer een levensbeschouwelijke inhoud, maar daarin verschuiven stukjes taal van de ene naar de andere wereld op een manier die inhoudelijk botsingen doet ontstaan. Ze bieden geen pasklaar antwoord, elke lezer vult zelf in of aan. Beide polen tovering én onttovering zijn nodig, net 'als de lezer die zoekt naar betekenis die oplicht én uitgaat.' (Van Velzen, 2014, p.16,17)

Zo spelen drie dichters vanuit verschillende tradities en motieven met taal en woorden. Opvallend is dat ze openheid nastreven, de lezer krijgt de ruimte om zelf betekenis en invulling te geven aan de tekst.

4.2.2 Over dichters en hun taal: de kracht van poëtische taal

Er verschijnen ook bronnen óver dichters en gedichten, waarin men tracht de taal, de strekking en de werking ervan te duiden. Enkele passeren hier de revue.

²¹ Theoloog-dichter (1941), schrijft vele geschenkboeken en dichtbundels

²² Tekstschrijfster (1943) voor groot publiek. Maakt ook liedteksten voor Nederlandse artiesten, vertaalt liedjes toneelstukken en musicals.

²³ De bundel Licht verscheen in 2011, met daarbij een CD met nummers gezongen door Karin Bloemen.

²⁴ Publiceerde gedichtenbundels en werd in 2010 genomineerd voor de VSB Poëzieprijs in Nederland. Recensenten noemen hem één van de interessantste dichters binnen het Nederlands-Vlaamse taalgebied.

'Een goed gedicht lijkt op een goede preek: ontregelend, raak en speciaal bedoeld voor jou.' Abeltje Hoogenkamp²⁵ legt de link tussen profeten en dichters wat betreft hun heftigheid, hun vergezichten en grote woorden. Woorden kunnen een schokeffect hebben, kunnen je 'bij de lurven grijpen'. Ineens ontdek je jezelf en in jezelf een waarheid die eerder verborgen was. (Hoogenkamp, 2009, p.11,12) Woorden doen 'iets' met de lezer of hoorder. De kernachtige taal van gedichten komt binnen, haakt en raakt ineens aan iets. Deze taal maakt indruk.

Over hoe grote Nederlandse dichters nieuwe woorden zochten voor God, scheef Brinkman 'Hun God de mijne?'²⁶ Ik volg enkele van zijn bevindingen en wil deze, zo mogelijk, breder doortrekken naar poëzie met een seculiere inhoud.

Dichters onteigenen taal, doen aan 'creatief hergebruik'. Dit doet denken aan de manier waarop hermeneutiek werkt bij de betekenisverlening aan overgeleverde verhalen uit de Bijbel. Brinkman geeft aan, dat poëzie helpt om (theologische) begrippen beter te begrijpen, het contact tussen woord en werkelijkheid wordt hersteld. Dat wordt ook onderschreven door Van Remundt als hij aangeeft dat symbolen en esthetiek d.m.v. verhalen, gedichten en muziek nodig zijn voor mensen om religie te kunnen begrijpen en over te dragen (2011, p. 98)

In de twintigste eeuw vervangen wisselende beelden bestaande vastomlijnde begrippen. Dit geldt ook voor het woord 'God.' (Brinkman, 2014, p.9)²⁷ Brinkman citeert Kellendonk: 'Je kunt immers de grote woorden wel afschaffen, maar niet het verlangen waarvan ze altijd hebben geleefd.' (p.11). Poëzie speelt een belangrijke rol in het verwoorden van dat verlangen.

Brinkman ziet als kenmerken en functie van poëzie, dat deze via het midden van de omweg gaat; de omgangstaal wordt met een toverstaf geraakt, poëzie brengt de werkelijkheid net even anders. (vergelijk Paul Bogaert). Er worden uitingvormen gezocht voor dimensies van bestaan, die meer verborgen zijn, zoals verlangens, angsten, twijfel, vreugde. Poëzie verdicht, roept op, onthult een verborgen wereld. Eigen ervaringen worden gehonoreerd en verdiept. Het gesloten beeld van de werkelijkheid wordt ontsluit. 'Alsof je een antwoord krijgt op een onbewuste vraag, een ongekend verband ervaart', citeert Brinkman Koplant. (2014, p.12vv)

Poëzie en religie putten beide uit eenzelfde bron: het besef dat er een andere wereld is, die in zijn anders zijn tóch bij ons hoort. De vloeibare taal van de poëzie kiest andere

²⁵ Zij was stadsprekiant en geestelijk verzorger, initiatiefneemster van de 'Preek van de Leek'. Via de media verbindt ze op heldere en prikkelende wijze bijbelverhalen met de actualiteit. Via: <http://www.abeltjehoogenkamp.nl/p/21.html>

²⁶ Over de God van Gerret Achterberg, Hendrik Marsman, Martinus Nijhoff & Ida Gerhardt.

²⁷ Voor Brinkman is 'God' een verwijzing naar een krachtenveld dat het zichtbare menselijk bestaan overstijgt, dat als persoonlijk wordt beleefd en dat het denken en handelen beïnvloedt.

wegen en vormen dan de gestolde woorden die vanuit tradities overgeleverd zijn en die niet meer voor zichzelf spreken.

4.2.3 Liedereren

Bij liederen (gedichten op muziek), kan door de (in)werking van de melodie de tekst meer zeggingskracht krijgen. Zingen verbindt mensen met elkaar én met het onzegbare in zichzelf. Muziek en zang verzachten angsten en bieden vertrouwen. Bij het zingen kunnen een versregel en m.n. de melodie krachtig zijn, een gevoel, verlangen of herinnering oproepen. De tekst doet er dan niet zo toe. Devotionele liederen van Johannes de Heer en Maria versterken de beleving. Iets van de tweede taal²⁸ is daarin te herkennen: 'deze probeert uit te zeggen wat niet uit te zeggen is, die weet het hart van mensen te luchten, dat zoekt naar warmte, geborgenheid, gehoord worden.' (Hettinga, 2009, p.386vv) Zo mogelijk kan aansluiting gezocht worden bij de moedertaal van cliënten, waar hun identiteit mee verbonden is. (Jansen, 2008, p.106) Ook deze talige veelkleurigheid versterkt velen in hun eigenheid.

4.2.4 Verhalen en tradities

'Door verhalen kun je anders gaan kijken en meer gaan zien' (Van den Berg, 2012, p.97) In de werkomgeving van de geestelijk verzorger zou dat beaamd kunnen worden. In verhalen (zowel religieus als seculier) laten mensen zichzelf zien. Mensen bestaan uit en leven van verhalen. Verhalen met thema's als 'goed en kwaad', 'leven en dood', 'de zin van het bestaan' wijden de mens in in een (ook religieuze) traditie.

In die traditie gaat men op een bepaalde manier met levensvragen om, vindt er antwoorden, deelt ervaringen om tot nieuwe inzichten te komen. Verhalen maken ervaringen mededeelbaar. De kracht ervan is niet een vaste, voor ieder eenduidige waarheid, maar juist de waarachtigheid ervan. Tradities kunnen veranderen, maar verhalen daaruit behouden en geven kracht. Als in een spiegel kunnen ze iemand naar zichzelf, de ander en de wereld te kijken. (Van Remundt, 2011, p.6vv)

Bodisco Massink benadrukt de ordenende en structurerende werking van verhalen in situaties van discontinuïteit. Vanuit die ordening kunnen weer verbindingen binnen en buiten de mens gelegd worden, zodat deze heelheid ervaart. Verhalen werken aanstekelijk, ze stimuleren, corrigeren en geven oriëntatie als een kompas in het menselijk bestaan. (1981, p.34vv)

²⁸ De eerste taal is de rationele taal van feiten, cijfers, van de logica en wetenschap.

Verhalen zijn ook geschreven in de tweede taal, die verwoordt wat niet te zeggen is d.m.v. beelden, gelijkenissen en metaforen. Deze taal is meerduidelijk en veelzinnig, bevat meerdere betekenislagen. Identificatie met hoofdpersonen, gevoelens en gebeurtenissen is mogelijk, dan kan het eigen leven anders zin krijgen.

Seculiere verhalen als sprookjes, mythen en fabels hebben ieder een eigen karakteristieke verhaallijn, thematiek en werking. Ook hierin worden aanknopingspunten geboden voor levensvragen als: Waar kom ik vandaan, wat is mijn doel in het leven, waar ga ik naar toe? 'De geest van de traditie kan gerevitaliseerd worden.' (Mulders, 2009, p.380) Niet op een knellende manier, maar ruimte biedend aan nieuwe inzichten en antwoorden.

4.2.5 Levensverhalen

Het uitgangspunt van een gesprek kan ook een levensverhaal, een biografie van iemand zijn. De geestelijk verzorger ondersteunt door een hermeneutisch-narratieve benadering cliënten bij het anders 'inkleuren' van hun beleving van de ervaren en gewenste werkelijkheid. Zeker wanneer daar discrepantie tussen bestaat en men de grip op het leven verliest. Cliënten zijn auteur én hoofdpersoon in hun eigen verhaal, meerdere dimensies daarvan, binnen en buiten de cliënt, werken op elkaar in.²⁹ Ook de invloed van iemands levensbeschouwelijke traditie behoort daartoe. Levensverhalen geven niet de werkelijkheid op zich weer, zijn méér dan een afspiegeling daarvan, er kan een heilige essentie in voortleven.

Thema's als schuld, zonde, verlies en bevrijding in iemands verhaal kunnen met begeleiding door de geestelijk verzorger transparantie krijgen. Het eigen verhaal is een bron van geleefd leven én een diepte van verborgen gevoelens en verlangens, waarin de verschillende dimensies verward en versluierd zijn. Samen een inspirerende krachtbron daarin ontdekken kan troosten en de weg wijzen. Zo wordt de eigen identiteit bevestigd en kan er een nieuwe meerdimensionale bestaanshorizon ontstaan.³⁰ (Postema, 2009, p.413vv) Juist tijdens een groepsactiviteit is de bijdrage van andere cliënten van belang: mensen

²⁹ Buiten (inter-individueel): de eigen context van de familie en leefomgeving, de cultuur met daarbij horende mens- en godsbeelden. Binnen (intra-individueel): hetgeen zich in het innerlijk van iemand afspeelt, mede bepaald door lichamelijke en geestelijke mogelijkheden. Boven (supra-individueel): de overstijgende verhalen over God, transcendente idealen en mythen.

³⁰ Bestaanshorizon is een begrip dat Gadamer hanteert, een invloedrijke hermeneutische filosoof. (1900-2002) Hierbij 'botst' een bepaalde ervaring op een vooronderstelling of een verwachting, daar ontstaat een nieuw begrip uit. Het circulaire proces van het begrijpen bestaat uit drie stappen. De eerste stap betreft het impliciete, alledaagse begrijpen van de dingen in het licht van onze vertrouwdheid met de wereld en de overgeleverde interpretatiekaders. De tweede stap bestaat uit expliciet *interpretatie*: het analyseren van de horizon van de traditionele interpretatiekaders en de individuele en actuele interpretatiehorizon. De laatste stap bestaat uit de zogenaamde *horizonversmelting*. De overgeleverde betekenissen worden dan toegeëigend en opnieuw geïnterpreteerd in het licht van de nieuwe ervaring.
<http://www.humanistischecanon.nl/geesteswetenschappen/gadamer>

bieden elkaar hun basiszekerheden in verhalen aan en 'deze maken het leven zo tot een gemeenschappelijk avontuur'. (Dijkstra, 2007, p.207)

4.3 De meerwaarde van teksten voor het groepsproces

'De bijbeltekst als smeerolie van het gesprek', zo werd de inzet van een tekst in een gesprekskring genoemd. (Snoek, 2012, p.223) Een tekst kan inderdaad een gesprek op gang brengen en interactie stimuleren. Zo is deze van belang als middel voor de opening, activering of samenvatting van een thema. Maar daarbij kan niet voorbijgegaan worden aan de betekenis daarvan vanuit de traditie van de tekst zelf. (Snoek, 2012, p.241)

Teksten kunnen ook als gespreksonderwerp dienst doen. Daarbij bemiddelt de geestelijk verzorger in de dialoog tussen cliënten onderling en tussen hen en hun levenservaring en de tekst. Pluraliteit van levensbeschouwelijke tradities daarbij kan benoemd worden en verrassende in- en uitzichten bieden. Dit werkt verbindend tussen cliënten. Jansen benadrukt dit: 'Als mensen deel uit gaan maken van elkaars levens- en geloofsverhaal, zijn er geen aparte geloofszaken los van levenszaken. Wij hebben anderen nodig om ons die erkenning, als bijzonder mens met een verhaal, te schenken.' (2008, p.79,85)

Vanuit de cliënten kan er, ongeacht de aard van de tekst, een verwachting vanuit vroegere ervaringen bestaan t.a.v. de tekstinbreng van de geestelijk verzorger, zeker als deze ook als dominee vieringen leidt. Voor de geestelijk verzorger is bewustwording van én het onderscheiden van uitingsvormen van die gelaagde identiteit is onmisbaar. (Snoek, 2012, p.238 vv) Deze gelaagdheid kan ook een uitdaging betekenen voor het leggen van creatieve verbindingslijnen in het brede domein van zingeving. De geestelijk verzorger is zijn/haar eigen instrument.

4.4 Conclusie

Teksten in allerlei vormen en vanuit vele tradities kunnen een waardevolle en welkome bijdrage zijn in het contact van de geestelijk verzorger en een groep cliënten. Door het gebruik hiervan heeft de geestelijk verzorger als hermeneutisch-narratieve professional een middel dat ingezet kan worden bij uitwisseling van ervaringen, het vertaling en verbinding van levensbeschouwelijke tradities. Een narratieve en metaforische taal kan zingeving en verwondering oproepen, maar ook een schokeffect hebben en iemand ten diepste raken. De poëtische (tweede) taal, de beelden en symboliek die in gedichten en verhalen (religieus en seculier) te herkennen zijn, bieden mogelijkheden tot identificatie, herkenning, verwoording en bevestiging van de eigen identiteit. Dichters scheppen en

creëren poëzie die net als religie een andere wereld weergeeft, die anders en toch eigen is. Cliënten kunnen zichzelf en elkaar d.m.v. teksten beter leren kennen en erkennen. Levensverhalen kennen meerdere dimensies die verkend kunnen worden. Een levensverhaal kan door interpretaties tot nieuwe inzichten leiden en van gestold verleden tijd weer gaan stromen in heden en toekomst. Als teksten het verhaal van cliënten raken en een ander perspectief bieden op een wereld die allen en alles overstijgt, dan kunnen levens- en geloofszaken samenvallen.

5 Zingeving in teksten

In dit hoofdstuk staat deelvraag 5 centraal:

‘Wanneer worden teksten zingend?’

Eerst wordt het begrip zingeving verkend, daarna of en hoe de verbinding met ‘God’ daarin en in de verschillende rollen van de geestelijk verzorger vorm krijgt. In de laatste paragraaf wordt de combinatie tussen zingeving en teksten gelegd. Wanneer is deze voor de geestelijk verzorger als professional in de zorgomgeving van toegevoegde waarde?

5.1 Wat is zingeving?

Zingeving en spiritualiteit worden als kerntaken van de geestelijk verzorger gezien. (zie hoofdstuk 2.1) Mulder definieert zingeving als: *‘een persoonlijke verhouding tot de wereld waarin het eigen leven geplaatst wordt in een breder kader van samenhangende betekenissen, waarbij doelgerichtheid, waardevolheid, verbondenheid en transcendentie worden beleefd, samen met competentie en erkenning, zodat ook gevoelens van gemotiveerd zijn en welbevinden worden ervaren.’* (2012, p.33)

Naarmate men meer aspecten hiervan ervaart, zal men het leven als zinvoller ervaren. Men kan alledaagse, uiteindelijke en religieuze zingeving onderscheiden. Mensen hebben behoefte aan het geven van betekenis aan handelingen, ervaringen en relaties in hun dagelijks leven. Hier ligt de basis voor de uiteindelijke, existentiële vragen die het ‘waarom en waartoe van het bestaan aan de orde brengen.’ Het ‘brede kader van samenhangende betekenissen’ uit de definitie kan expliciet of impliciet wel of geen religieus karakter hebben. (Mulder, 2013, p.7)

Zingeving is gelaagd en bevat meerdere componenten. Huizing beschrijft resp. de laag van

1. de cognitie: geloof en overtuiging ('zoveel hoofden, zoveel zinnen');
2. de motivatie: waarden, ergens voor staan/gaan '(onze zinnen ergens op zetten);
3. de affectie: ervaring en gevoel (zin in iets hebben, goede zin);

Aanvullend daarop zijn voor zingeving van belang:

4. de relatie: het zingevingsproces is daarin ingebed, relaties aan kunnen gaan is een voorwaarde voor zingeving als vorm van verbondenheid ('gezin');
 5. de ontvankelijkheid: bij ouderen wordt zin geven steeds meer zin ontvangen. Ouder worden kan als een leerschool hiervoor gezien worden;
 6. het ritueel: houvast vinden, dat verbinden met iets dat overstijgend is in tijd of ruimte.
- De geestelijk verzorger is gericht op al deze lagen in het contact met de cliënt. Deze staat vooral stil bij *de zin van...*: de ultieme, alles omvattende zin van iemands leven. Het algehele welbevinden hangt af van in hoeverre iemand tot zijn recht komt als uniek mens. De andere disciplines van de zorginstelling bekommeren zich meer om *de zin in...*: of mensen het naar hun zin hebben m.b.t. de verzorging, de activiteiten, de bejegening. (Huizing, 2011, p.3vv)

5.2 Zingeving met of zonder God?

Het hangt van de levensbeschouwelijke context van cliënten af of zingeving met religieuze uitingen en met geloof in God verbonden wordt. Een levensbeschouwelijke identiteit krijgt narratief gestalte, in de vorm van een verhaal. (Mulder, 2012, p.42) Daarin facetten van zingeving kunnen ontdekken, kan bevestigen wie iemand is en mag zijn. Als basisbehoefte voor alledaagse zingeving geldt dat men de wereld als veilig en betrouwbaar kan ervaren. (Mulder, 2013, p.14) Voor cliënten in de zorgomgeving is dat zeker aan de orde.

De rol waarin de geestelijk verzorger actief is, is bepaalt mede het meer of minder expliciet benoemen van God. Als voorganger in kerkelijke vieringen leest deze uit de bijbel en zijn er bewoordingen vanuit de religieuze traditie. Fungerend als professional in dienst van de instelling zal de geestelijk verzorger God niet (of minder) expliciet noemen, zoals bij o.a. herdenkingsbijeenkomsten.³¹ Diens persoonlijke spiritualiteit zit in beide rollen verweven, dat vergt flexibiliteit m.b.t taalgebruik, tekstkeuze en een gevoeligheid voor taal en betekenis.

³¹ Een herdenkingsbijeenkomst draagt geen kerkelijk karakter. 'De bedoeling is dat zoveel mogelijk mensen zich aangesproken weten.' Het noemen van de namen van de overledenen wordt omlijst met muziek en het lezen van gedichten en andere teksten. (bron: uitnodigingsbrief d.d. 13 oktober 2014 zorgorganisatie Meriant Wolvega)

Als gespreksleider en tolk biedt de geestelijk verzorger ruimte aan diversiteit m.b.t. religieuze zingeving van de cliënten. Cliënten behoorden in hun actieve leven tot culturele en sociale groepen met verschillende behoeften aan vormen van zingeving en spiritualiteit. De Hart concludeert in zijn onderzoek dat religie zich reorganiseert in vormen die verenigbaar zijn met het moderne leven, waarin meer nadruk op spiritualiteit ligt dan op de godsdienstige, dogmatische traditie. De humanistische kant en niet-christelijke bronnen krijgen meer aandacht bij zingevingsbronnen. Daaruit stelt men een eigen bricolage samen. Zingeving is te vinden in innerlijke ervaringen en ontwikkeling van eigen vermogens, meer dan in de cognitieve aspecten van religie en deelname aan samenkomsten. (SCP, 2014 p.122 vv)

God kan op vele manieren geduid, aangesproken en verbeeld worden. 'God woont niet aan de oppervlakte,' maar is in de diepte van de menselijke levensweg te vinden, aldus Halík. (2014, p.13). Voor hem is er geen scherpe tegenstelling tussen gelovig en ongelovig. De ervaring van een afwezige God laat misschien meer sporen na bij de mens dan veel bijbelkennis en vast vertrouwen. Niemand heeft een monopolie op God. (2014, p.62) Zingeving kan in ieders levensverhaal gevonden worden, impliciet of expliciet kunnen religieuze dimensies een rol in spelen, het is net hoe men dat zelf ervaart en benoemt.

5.3 De meerwaarde van teksten en de zingeving daarin

De meerwaarde van teksten voor de werkvorm en interactie binnen het groepspastoraat is aan de orde geweest in paragraaf 4.4. Nu komt de inhoudelijke meerwaarde van teksten en de verbeelding door metaforisch taalgebruik aan bod. (5.3.1) Daarna wordt het effect besproken dat deze meerwaarde kan hebben voor de persoonlijke zingeving. (5.3.2)

Een tekst verwijst altijd naar een bepaalde werkelijkheid die schrijver en lezer/hoorder overstijgt. Winkelaar noemt de religieuze en rituele oorsprong van taal. Hij ziet 'taal als product van adem, van geest, van Geest, van God waarmee de mens van oudsher betekenis geeft aan de werkelijkheid en deze verbindt met zingeving van vele generaties. Taal maakt de mens tot een scheppend en toverend wezen.' (2009, p.70,74)

Teksten zoals verhalen en gedichten zijn 'niet veel meer dan een voorstel van een andere wereld, waarin de lezer/hoorder alleen tijdelijk kan wonen,' zo citeert Brinkman Ricoeur.³² (2012, p.38) Voor die andere wereld kunnen mensen vragend en twijfelend een nieuwe taal zoeken, als de oude versleten is en 'vrome woorden soms klinken als een gescheurde trommel', aldus Halík. Deze geeft aan, dat om over het goddelijke te kunnen

³² Ricoeur was een Franse filosoof (1913-2005)

spreeken, bepaalde woorden weer tot leven gewekt en dichterbij gebracht moeten worden. (2014, p.26) Maar hoe kan een geestelijk verzorger oude gestolde woorden (o.a. uit de Bijbel) een nieuw leven inblazen?

5.3.1 Werken met verbeelding: metaforisch taalgebruik

De geestelijk verzorger zal nieuwe woorden moeten vinden, die én een andere werkelijkheid verbeelden én dichtbij de alledaagse werkelijkheid staan.

Uit verschillende bronnen wordt duidelijk dat beeldende metaforische taal hierbij van groot belang is. Werken met verbeelding is 'eigen aan het beroep' van de geestelijke verzorger die hermeneutisch-narratief competent is en zich op verhalen en gedichten uit allerlei tradities richt. (Dijkstra, 2007, p. 179)

Voor wat verbeelding inhoudt en hoe die geuit wordt, is gekozen voor o.a. de zienswijze van Bodisco Massink. Hij ziet het leven als een mysterie dat niet rechtstreeks te benoemen en te beschrijven is. Via verhalen, beelden en mythen kan die werkelijkheid wél beschikbaar worden. Woorden en verhalen roepen een keten van beelden op die onderling samenhangen. (1981, p.26vv) Een beeld kan een kernachtige samenvatting of een symbolische verwijzing bieden naar een verhaal van leven en dood, goed en kwaad. Tussen deze uitersten kan de mens zich d.m.v. verhalen oriënteren en een eigen positie kiezen, die mede vormend is voor de identiteit.

Als mensen (onbewust) in beelden over hun ervaringen vertellen, gebruiken ze een taal waar een wereld achter schuil gaat. Verhalen en beelden bieden herkenning en soms nieuw inzicht. De gespreksstof wordt daardoor even op een ander niveau getild en zo mogelijk met grote levensvragen verbonden. Beeldend (ruimtelijk) denken helpt hierbij. Woorden, onbewust genoemd, kunnen letterlijk worden genomen door aandacht aan het opgeroepen *beeld* te besteden, bijv.: de *draad* kwijt zijn, *verdrinken* in het verdriet. (1981, p.37)

Verbeelding door verhalen is niet de werkelijkheid zelf, het is een voorstelling daarvan die m.b.v. fantasie en creativiteit tot stand komt.

Verbeelding wordt door Kessels gezien als de kracht om van binnenuit te weten, te herkennen wat als oorspronkelijke ervaring ligt opgeslagen in de eigen geest. (2012, p.33)

Met de werkelijkheid kan vanuit die oorspronkelijke ervaring een nauw verband bestaan, maar deze kan ook vervormd weergegeven worden of tot gedachten (denkbeelden) leiden. Religieuze verhalen (o.a. gelijkenissen) staan bol van verbeelding. Wind, herder, licht, weg, water, woestijn zijn concrete (voor)beelden uit bijbelverhalen, die naast een vaste ook een figuurlijke, wisselende betekenis kunnen hebben. Er kan met die betekenis 'gespeeld' worden. Jongsma-Tieleman ziet godsdienst dan ook als speelruimte voor de verbeelding. De verbeelding fungeert als overgangsruijme, die boven de subjectieve

(innerlijke beleving) en de objectieve werkelijkheid (functionele buitenwereld) uitstijgt. (1996, p.239vv)

Er is behoefte aan een taal die concreet, verbeeldend, inwijdend, meerduidig en poëtisch is. Metaforische taal³³ is beeldend, deze kan iets van een nieuwe werkelijkheid onthullen die zich op een onverwachte manier aandient en opdringt en verrijkt. (Jansen, 2008, p.137) Er wordt iets wezenlijks gezegd over de beleving van iemands situatie met woorden die uit een andere situatie komen. Metaforen geven zelf een nieuwe beschrijving en leveren nieuw inzicht. (Jansen, 2002, p.319) Als men meerdere betekenissen belangeloos kan waarnemen en verkennen, dan worden zowel het cognitieve als het affectieve aangesproken. (Zuidgeest, 1996, p.29) Door metaforen raken werkelijkheid en taal elkaar. Er ontstaat een creatieve, scheppende inspiratie die structuur biedt in de chaos en een vicieuze cirkel van gevoelens en gedachten van een mens kan doorbreken.

5.3.2 Effect van werken met verbeelding op zingeving

Zuidgeest heeft een helder overzicht gegeven van welke functies verbeelding kan hebben. (1996, p.36-40) Ik volg zijn opsomming en deels ook de parafrase daarop van Dijkstra. (2007, p.184vv)

1. Verbeelding structureert de gevoelswerkelijkheid: door beelden worden gevoelens van veiligheid, geborgenheid en warmte opgeroepen, die naar 'thuis' verwijzen. Overgave aan die gevoelens wordt dan mogelijk.
2. Verbeelding maakt integratie mogelijk van pijnlijke ervaringen. Vanuit het beeld, vanuit de opgeroepen associaties kan men een bepaalde zin ontleen die helpt bij bijv. verzoening of rouwverwerking. Beelden beschermen tegen angsten en eenzaamheid. Delen van beelden betekent ook delen van angsten met anderen.
Nu traditionele zingeving- en waardensystemen veranderen en onoverzichtelijker worden, wankelen absolute waarheden, ook voor ouderen. M.b.v. de geestelijk verzorger kunnen zij verbinding zoeken en grip krijgen op een gemeenschappelijke horizon.
3. Beelden versterken en bevestigen de identiteit van de mens. Ieder beeldend woord in het levensverhaal past bij die unieke mens, het drukt uit wie en wat iemand is. Gebeurtenissen van vroeger worden in het beeld verenigd en kunnen een licht werpen op de toekomst.
4. Verbeelding heeft een openbarende kracht, opent een diepere werkelijkheid (de disclosure functie). Deze verheldering biedt vreugde, veiligheid en richting in het

³³ Metaforen zijn op te vatten als talige uitdrukkingen die iets nieuws zeggen over iets anders. Deze hoeft niet mooi of aangenaam te zijn, kan pijn doen en oude betekenissen herschikken en omverhalen en zo ruimte maken voor nieuwe. (Jansen, 2008, p.93)

leven. Verwondering kan optreden door de diepe ervaring van het goddelijke, van de natuur, van enkele geschreven regels (!), het bekende opent zich en toont samenhang.

Samenvattend geeft Zuidgeest aan dat iemands gekozen beeld duidelijk maakt hoe deze zichzelf beschouwt in relatie met eigen verleden, heden en toekomst en de wereld.

Verbeelding kan een mens beschermen tegen fragmentering (gevaar in de zorgomgeving) en de gewaarwording van heelheid in diens bestaan doen oplichten.

De werking van verbeelding onderstreept de bewoordingen van Mulder (m.b.t. de definitie van zingeving) en Huizing (m.b.t. de gelaagdheid van zingeving). Verbeelding heeft te maken met aspecten van zingeving, zoals waardevolheid en samenhang en welbevinden.

Als de geestelijk verzorger m.b.v. beelden in woorden en verhalen ook maar iets van deze werking kan oproepen, gaat er een wereld aan opnieuw geladen woorden open. Die woorden zijn geen eenduidige, vaste waarheid, maar geven 'stem aan breekbaarheid en kwetsbaarheid van leven en liefde, van mensen en relaties, van God, schoonheid en goedheid.' Soms klinkt er naast de taal van het broze ook die van het boze, van het kwaad dat iemand heeft meegemaakt.' Ook die taal is de moeite waard en mag gehoord en beschermd worden. Ook hierbij kan verbeelding helend en troostend werken. (Jansen, 2002, p. 273vv)

5.4 Conclusie

Alledaagse zingeving is de basis voor uiteindelijke, existentiële zingeving, die een religieuze dimensie kan hebben. De mate van samenhang tussen iemands overtuiging, waardenpatroon en gevoelens is bepalend voor zingeving. Ook relaties, de eigen ontvankelijkheid en rituelen zijn bij zingeving van belang.

Of en hoe men het geloof in God of spiritualiteit met zingeving verbindt, hangt af van de aard van het persoonlijke levensbeschouwelijke referentiekader.

Traditionele gestolde taal voldoet vaak niet meer als men woorden wil geven aan ervaringen, nieuwe taal is nodig om de werkelijkheid in woorden te vatten. Met beeldende, metaforische taal kunnen van ervaringen en gevoelens verwoord worden.

Nieuwe, de werkelijkheid overstijgende inzichten ontstaan, in de ontmoeting met de ander kunnen beelden en perspectieven gedeeld en verbonden worden. Verbeelding is van wezenlijk belang voor de mens die door fragmentering wordt bedreigd. Heelwording en verwondering kunnen de kwetsbare mens versterken en bevestiging bieden in deze levensfase.

DEEL III: WOORDEN UIT DE PRAKTIJK

6 Het praktijkonderzoek

Het praktische deel van mijn onderzoek bestaat uit interviews die ik heb gehouden met geestelijk verzorgers en de uitwerking daarvan. Daarnaast heb ik een empirisch onderzoek gedaan naar de teksten die de respondenten hebben ingebracht, teksten waar zij goede ervaringen mee hadden bij verschillende gelegenheden. Deze zijn tijdens het interview besproken m.b.t. de zingevende aspecten ervan.

6.1 Interviews en respondenten

De interviews zijn afgenomen in de periode van maart tot september 2014. De mogelijke respondenten heb ik benaderd via een mail, gericht aan de overkoepelende organisatie van algemene zorginstellingen (zie bijlage A). Een overzicht van de respondenten:

Naam	Levensbeschouwelijke achtergrond	Opleiding en ervaring	Bijzonderheden
Ria	Rooms-katholiek Geen kerkelijke binding, aanstelling als algemeen geestelijk verzorger	Studie Theologie Tilburg (postacademisch) Universiteit voor Humanistiek. Werkt 16 uren op drie locaties (ook hospice). Enkele jaren ervaring als geestelijk verzorger	Studie filologie Krakau. Voorheen als musicus betrokken bij vieringen in kapel. Houdt regelmatig lezingen extern over haar vakgebied en wetenschappelijke ontwikkelingen
Simon	Remonstrants kerkelijke binding	Studie theologie Göttingen. Opleiding docent drama Ruim 20 jaar ervaring als geestelijk verzorger Werkt 18 uren als geestelijk verzorger op deze locatie	Ook acteur en theatermaker. Voorstellingen over omgaan met dementie. Voorganger in vieringen intern
Thea	Protestants-christelijk Kerkelijke binding PKN (voorheen geref.)	Studie theologie Utrecht. Sinds 2001 geestelijk verzorger Werkt 32 uur sinds 8 jaar als geestelijk verzorger bij huidige instelling verdeeld over 2 locaties	Eerst HBO-theologie NBI. B-verpleging Voorganger in vieringen intern en in de regio
Vera	Protestants-christelijk Kerkelijke binding PKN (voorheen geref.)	Studie theologie Utrecht Werkt 18 uur als geestelijk verzorger sinds 11 jaar bij deze instelling, eerder in Rotterdam	Eerst ook oproepbaar voor het toedienen van de ziekenzalving in ziekenhuizen aan iedereen, nu alleen binnen eigen instelling Voorganger in vieringen intern Grote interesse in werken met groepen

Tabel 1: overzicht respondenten

6.2 Werkwijze

De interviews zijn met toestemming van de respondenten opgenomen op een voice-recorder, de tekst is integraal uitgetypt en aan de respondent toegezonden.

De interviews duren 45 tot 58 minuten.

In de tekst is steeds de vraag die de nieuwe topic inleidde, vet gemaakt. Ieder interview werd in een eigen kleur uitgeprint, in fragmenten geknipt en op lange vellen papier per topic geordend. Dit handelend bezig zijn heeft mij geholpen om overzicht te krijgen. Per topic koos ik labels die overeenkomen met de interviewvragen en items die uit het literatuuronderzoek naar voren kwamen. Labels zijn deels samengevoegd: zo werd 'Religieuze autobiografie' en 'Behoeft' onder de topic 'Deelnemers' achteraf één geheel. Ook m.b.t. de relatie 'Tekstkeuze' en 'Religieuze autobiografie van de geestelijk verzorger' bleek samentrekken van de antwoorden beter. Deze waren inhoudelijk veelal overlappend, als ik het antwoord zou verdelen in aparte stukken, zou de kwaliteit ervan verminderen.

Fragmenten zijn daarna onder meerdere topics gerangschikt. Door verdubbelingen in mijn vraagstelling ontstaan hierdoor dwarsverbanden. Vanuit de GV, de deelnemers en vanuit de zingeving wordt de tekst steeds vanuit een andere invalshoek benaderd.

Het zwaartepunt van de interviews ligt op de combinatie van de topics 'Autobiografie geestelijk verzorger', 'Tekst' en 'Zingeving tekst', deze worden natuurlijk mede beïnvloed worden door de topics 'Deelnemers' en 'Visie van de zorgorganisatie'.

Bij de uitwerking interviewgegevens heb ik mijn deelvragen gevolgd rondom de topics

Geestelijk verzorger (GV)	6.3.1
Organisatie(ORG) Deelnemers(cliënten)(DLN)	6.3.2
Teksten(TKT)	6.3.3
Zingeving in teksten(ZINT)	6.3.4

Mijn onderzoeksvraag bepaalt mij steeds bij de essentie van dit onderzoek.

6.3 Uitwerking interviewgegevens per deelvraag

Per label geef ik eerst een puntsgewijze samenvatting van de overeenkomende resultaten uit de interviews. Daarna volgt een meer specifieke reactie van respondenten m.b.t. dit label, soms als illustratie of als nuance. Ik hoop hiermee recht te doen aan wat zij vanuit de eigen achtergrond en taakinvulling mij hebben verteld.

6.3.1 De geestelijk verzorger

Label: GV Religieuze autobiografie

- Hoewel de levensbeschouwelijk achtergrond van de respondenten varieert, komt de manier waarop zij hiermee omgaan in hun werk als geestelijk verzorger in een algemeen huis grotendeels overeen.
- Het gaat de geestelijk verzorger niet om uitdragen van de eigen achtergrond en geloof, maar om aansluiten bij de ander. Deze moet tot zijn recht komen. De geestelijk verzorger is er voor iedereen (gelovig en ongelovig), dit vraagt afstemming en biedt uitdaging.
- De religieuze achtergrond bepaalt wel mede wie de geestelijk verzorger is, hoe breed en open deze (tekst)keuzes maakt en welke accenten soms gelegd worden.

Ria (rooms-katholiek in communistisch Polen) ervaart dualisme in haar achtergrond. Dit leerde haar veel m.b.t keuzes maken en niets uitsluiten. Voorop staat niet hoe ze er zelf als geestelijk verzorger over denkt als humanist van opleiding en katholiek van levensbeschouwing. Beide typeringën komen van pas bij het omgaan met verschillende mensen. (R85) 'Ik kan mijzelf niet anders denken dan hoe ik ben:' Thea's geloof en kerkgang is haar basis, is voeding en stimulans tot zelfreflectie en taken. (T5-7) 'Als dominee heb ik het nodig het zo te noemen, maar het kan anders en dat is niet minder.' (T18) Ze maakt als geestelijk verzorger daarin een zoek- en groeiproses door, wil breder in beeld zijn dan alleen als voorganger. Simon creëert vanuit zijn remonstrantse achtergrond ruimte voor de ander, zodat de cliënt vanuit de eigen levensovertuiging naar het eigen leven en dat van ander kan kijken. (S3-5) Kunstzinnige uitingen zijn belangrijk, deze kunnen net als drama de mens tot steun zijn. 'Ik loop in de instelling niet rond als dominee.' (S16)

Vera ziet zichzelf als 'gewoon christen, protestantse dominee en geestelijk verzorger'. (V6-12) Je bent wie je bent en neemt jezelf en je geloof als bagage mee in dit vak. Als geestelijk verzorger sluit ze aan bij de cliënten in het begeleiden, het helpen bij keuzes maken, het terugkomen bij de eigen bronnen van de ander.

Label: GV Taken

- Het werk van de geestelijk verzorger in de woonzorgcentra bestaat uit pastorale begeleiding van ouderen (ongeacht de levensbeschouwelijke achtergrond), individueel en in groepen op de verschillende afdelingen. Ook het leiden van herdenkingsbijeenkomsten, het voorgaan in vieringen en de coördinatie van andere voorgangers binnen de instelling zijn taken.

- Activiteiten meer gericht op de organisatie zijn: overleg met management, collega's, het begeleiden van en cursus geven aan vrijwilligers en teams verzorgenden. (o.a. S6, T1-3, V1-5)
- De geestelijk verzorger werkt vraaggericht, is beschikbaar voor iedereen.

Ria heeft geleerd 'niets te willen, de mens te laten zoals hij is', in dienst van de ander zoekt ze contact in crisissituaties. (R21-22) Ze werkt graag met muziek. (R85-86)

Simon werkt in het domein mentaal welbevinden als advocaat van het levens- en het geloofsverhaal van de totale mens in de gefragmentariseerde zorgomgeving. De mens achter de patiënt staat centraal. (S10-11) Als zielzorger is hij geestelijk raadsman en adviseur. (S18) Gespreksgroepen boeien Vera m.b.t. het verbanden leggen tussen mensen. (V28)

Label: GV Religieuze autobiografie en tekstkeuze

- Geestelijk verzorgers zoeken in de breedte van traditie en inhoud van teksten, hun eigen overtuiging, het noemen van het goddelijke of spirituele staat niet voorop. Ze sluiten aan bij de ander, die ruimte krijgt voor eigen invulling. Openheid en diepgang in teksten zijn hierbij van belang.
- Zingeving is breder en ruimer dan kerk en Bijbel. Soms kunnen christelijke teksten wel, Simon en Vera zijn voorzichtig, Thea past ze soms aan. Mede afhankelijk van groep en context, wordt vaker gekozen voor teksten die het religieuze niet expliciet benoemen. (T30-31)
- Bij herdenkingsavonden voor nabestaanden worden teksten algemeen gehouden, niet ieder gelooft (in) hetzelfde.
- De eigen smaak en het voorkeursrepertoire van de geestelijk verzorger bepalen mede de tekstkeuze. De tekst sluit aan bij hen als persoon met een eigen visie op de mens, zingeving en taak.
- Enkele geestelijk verzorgers noemen dat het van invloed is wie iets zegt en vanuit welke hoedanigheid. Cliënten hebben een verwachting t.a.v. de geestelijk verzorger, zeker als deze ook dominee is. 'Ik hoef dan niet veel meer te zeggen.' (V50)

Ria's bronnen zijn haar eigen achtergrond en identiteit als ze aansluit bij de behoefte van de ander. (R62) Bij een oecumenische gespreksgroep (katholieke en protestantse deelnemers) gebruikt ze wel bijbelteksten en gebeden.

Volgens Simon zijn Remonstranten altijd bezig met levensbeschouwing en kunst, er is ruimte voor ieder. In een gespreksgroep kunnen christelijke teksten soms, afhankelijk van de thematiek.

Thea wil achter een tekst kunnen staan en 'authentiek blijven.' (T55) Inspirerend vindt ze ook ervaringen van anderen met tekstkeuzes zónder haar traditie. Herdenken zonder God te noemen was lastig, nu benadert ze de thematiek breed, past soms teksten aan en vindt meerdere woorden en beelden voor God, dat daagt haar uit. Hoewel ze bekend is met bijbel en christelijke gedichten kiest ze als protestant toch teksten die het geloof niet expliciet benoemen. Ze noemt het perceptieverschil als ze dat wel zou doen bij hoorders: ongelovigen denken: 'daar komt de dominee'; gelovigen denken: 'daar komt het antwoord....' (T51-52)

Bijbelverhalen zijn niet alleen voor christenen, veel algemener.

Vera werkt ook zo: het gesprek open houden, mensen vooraf niet afstoten door bijbelteksten, maar wel verschil in achtergrond benoemen. (V30-33) Niet zelf de toon zetten als dominee, al begrijpt men goed dat zij dominee is en 'daar iets van zegt'. Haar eigen geloof gaat met haar mee. 'Ik kan God wel noemen, ik benoem dan verschillende kanten.' (V48) Door teksten stimuleert ze mensen tot dieper nadenken over het leven.

6.3.2 De zorgorganisatie en de cliënten

Label: ORG³⁴ Invloed op de taak van de geestelijk verzorger

- Bij alle respondenten faciliteert het management uren, ruimte en materialen (in verschillende mate). De geestelijk verzorger heeft vrijheid m.b.t. invulling en inhoud van de taak, maar dient wel voor ieder beschikbaar te zijn, dat past bij het algemene karakter van de instelling. De geestelijk verzorger is zelfstandig, maakt een beleidsplan voor het eigen vakgebied en rapporteert aan leidinggevenden.
- Het management staat wel positief tegenover geestelijke verzorging, er is waardering en globaal begrip, maar vak en vieringen staan onder druk.
- De kans bestaat dat men wegbezuinigd wordt, als de geestelijk verzorger minder zichtbaar is en er onduidelijkheid over diens rol bestaat. Profilering en een transparante communicatie naar management zijn noodzakelijk.
- De geestelijk verzorger rapporteert summier in zorgdossiers en draagt weinig bij aan het Multidisciplinair Overleg. (i.v.m. vrijplaatsfunctie en tijdgebrek) Die tijd besteedt men liever aan de cliënt.

³⁴ ORG staat voor (zorg)organisatie

Verzorgenden zijn soms onbekend met de invulling van de taak van geestelijk verzorger. Thea accentueert dat ze samenwerken, ieder heeft verantwoording voor een stukje zorg voor de mens: lichamelijke en geestelijke ondersteuning horen bij elkaar. (T8) Simon ziet geestelijke zorg als een elementair onderdeel van totale zorg. Vera noemt de organisatie top-down, ze is gewoon werknemer en heeft over financiële beslissingen geen zeggenschap. Zij vreest het afschaffen van kerkdiensten. (V57)

Label: ORG Visie op en motto van de zorg

De overkoepelende zorgorganisatie verwoordt in een motto de visie op mens en zorg. 'Thuis voor iedereen', 'Oog voor u', 'Leven met aandacht en mogelijkheden en Aangenaam actief blijven.' Het noemen van de motto's beïnvloedt het anonieme karakter van de interviews. De respondenten hadden hier geen bezwaar tegen.

- Het management bepaalt en verwoordt de algemene koers. Bij de ontwikkeling van de visie en motto wisselt de betrokkenheid van de respondenten.
- Het management gaat er (stilzwijgend) vanuit, dat de geestelijke verzorger mensgericht werkt en respectvol en integer cliënten benadert. De visie is geen gespreksonderwerp.
- Respondenten onderschrijven hetgeen in het motto wordt verwoord en herkennen er impliciet facetten van hun taak in:
 - We zien u als heel de mens (n.a.v. 'Oog voor u'). Tevredenheid bij cliënten en omgeving, een kwart bezoekt kerkdiensten, actieve vrijwilligers, het klopt!
 - Mensen voelen zich hier thuis (n.a.v. 'Thuis voor iedereen'). Wonen gaat vooraf aan zorg en welzijn, thuis voelen is het belangrijkste.
 - N.a.v. 'Leven met aandacht en mogelijkheden': door geestelijk verzorger en collega's wordt een visiedocument opgesteld over de invulling van autonomie en mogelijkheden van cliënten. Een link naar het werk van de geestelijk verzorger wordt gezien in 'aandacht en mogelijkheden'; het welbevinden van de cliënt betreft diens lichamelijke én geestelijke mogelijkheden.

Label: DLN³⁵ Religieuze autobiografie en behoefte deelnemers(cliënten)

- Alle respondenten werken in een algemeen huis, zijn beschikbaar voor iedereen. Ze werken vooral vraaggericht.

³⁵ DLN staat voor Cliënten, deelnemers aan groepsactiviteiten

- Hun activiteiten sluiten zoveel mogelijk aan bij identiteit, levensverhaal en behoefte van de cliënten. Enkele respondenten merken een afnemende inbreng vanuit de groep m.b.t. de themakeuze.
- Er is open deelname aan activiteiten zonder onderscheid tussen wel/niet gelovigen. Het thema en verhaal staat voor ieder open, men heeft ruimte voor eigen invulling.
- Wel of geen religieuze achtergrond betekent niet altijd dat er behoefte bestaat aan resp. wel of geen religieuze teksten. Een breder aanbod werkt verrassend. In de kerk gelooft ook niet ieder op dezelfde manier. (T32)
- De geestelijk verzorger als gespreksleider benoemt de diversiteit in de groep.
- De geestelijk verzorger legt verbindingen leggen bij conflicterende uitspraken en begeleidt en stimuleert hierbij de interactie tussen deelnemers onderling.

Ria en Simon leggen zonodig ook in een andere (moeder)taal contact. (R58)

Simon vindt afstemmen van groot belang: wat wil men, wat kan troosten, prikkelen, wat kunnen ze? Hij erkent dat soms in eerste instantie negatief gereageerd wordt op gedichten, voor cliënten is dit soms een andere, onbekende cultuur. (S55)

Er is minder behoefte aan kerkelijke bijeenkomsten, de mensen zoeken anders, net als in de samenleving. (T73) Vera wil thema's breed aanbieden, ook voor niet-kerkgangers.

Label: DLN Psychogeriatric en teksten?

- Ook bij mensen met dementie worden teksten gebruikt: eenvoudig, korte zinnen, met gevoelstaal, herhalingen.
- Het werken met een groep mensen met dementie vergt een meer invoelende en flexibele houding van de geestelijk verzorger, de activiteit duurt korter.
- Beleving is belangrijker dan de inhoud.
- Beluisteren en zingen van liedjes uit verschillende tradities biedt sfeer en is vertrouwd. De tekst spreekt voor zich en hoeft niet besproken te worden.

De kracht van de tekst neemt af bij dementie, beleving van muziek blijft. (R91) Liederen roepen het (levens)verhaal en herinneringen op, verhalen kunnen prikkelen.

Wat is adequate taal bij dementie, vraagt Simon 'Dementie, dus kinderliedjes' is cliché. Misschien kan het zonder taal met drama en zelfexpressie. (S62-63) Thea ziet herkenning bij het lezen uit van poëziealbumversjes. Samen zingen biedt vertrouwen en toont het vanzelfsprekende van geloven. (T66-70) Vera gebruikt naast teksten graag afbeeldingen of voorwerpen. De thema's zijn gelijk, de manier van aanbieden is wel anders. (V53)

Label: DLN Ontwikkelingen in de zorg t.a.v. deelnemers(cliënten)

- Allen merken de gevolgen van de ontwikkelingen die t.a.v. de zorg in Nederland gaande zijn. Mensen komen ouder, zieker in de zorginstelling, verblijven er korter.
- Voor de geestelijk verzorger betekent dit minder gespreksgroepen met een andere inhoud en accenten, minder kerkelijke betrokkenheid bij vieringen, minder faciliteiten en minder uren.

Simon werkt steeds zintuiglijker, meer met muziek en beelden, met gevoel.

Thea leidt minder gesprekskringen, richt zich meer op het individu. In haar werk ervaart zij een verschuiving vergeleken met vijf jaar geleden: cliënten hebben 'minder behoefte aan de kerk en bijbelteksten, zij hebben dit in hun leven losgelaten en zoeken het niet meer. Meer mensen zijn en blijven seculier.' Ze vraagt zich af of deze verschuiving erg is, deze past in de tijd. Zij zoekt naar nieuwe vormen, anders en breder dan kerk, meer cultureel met betekenisgeving. (T71-77)

Vera was na haar studie vooral op bijbel(teksten) gericht, maar met de huidige doelgroep en werkplek kan dat niet. Zij zoekt nu in de breedte, maar vraagt zich af of haar baan er over 10-15 jaar nog is. De kerkelijke achtergrond van cliënten verandert. Juist dan zijn zingeverhalen welkom meent ze! 'Jongere' tijdelijke cliënten van revalidatie zijn nauwelijks kerkelijk betrokken, de groep van psychogeriatric bezocht wel diensten.

6.3.3 Teksten in de geestelijke verzorging

Label: TKT³⁶ Ja/nee

Nee: Bij dementie neemt de kracht van teksten af, beleving ontstaat door muziek, liefde en gevoel. Liedjes kunnen verhalen en beleving daarvan oproepen. (R33,75-77)

Niet altijd: Soms voegt een tekst niets toe, het gesprek is zo goed. (T66)
Bij dementie zijn teksten mogelijk, maar er is leemte qua tekstaanbod. Het gaat vooral om poëtische, beeldende taal, die de gevoelslaag raakt. (S59-63)

Ja: Bijna alle respondenten gebruiken graag teksten bij groepsactiviteiten, de mate waarin en het genre hangt af van groep, situatie en thematiek.

- Thea werkt graag met teksten van levensverhalen als gespreksonderwerp. (T23-24)
- Bij herdenkingsbijeenkomsten worden teksten (niet-religieuze verhalen en gedichten) ingezet of zelf geschreven (Ria). Voor Simon is de symboliek daarbij belangrijker dan teksten. (S59)

³⁶ TKT staat voor teksten

- Vera zegt: 'Wanneer niet' m.b.t. het inzetten van teksten. In gespreksgroepen gebruikt ze deze tijdens korte gesprekken, ook als contactmiddel en thema's te introduceren. (V24-25,27-30)

Label: TKT Meerwaarde teksten

Waarom, wanneer een tekst?

Alle respondenten kennen een meerwaarde aan teksten toe. Waarin die gelegen is, varieert. De meerwaarde voor zowel de geestelijk verzorger(GV) als voor de cliënten(DLN) of voor beide wordt genoemd.

Ik heb ervaren dat de labels 'Meerwaarde teksten' en 'Voorwaarde voor zingeving in teksten' elkaar overlappen. Het is maar net hoe men deze terminologie interpreteerde.

Korte omschrijving	Geldt voor	Respondent
Tekst komt dichtbij, maakt thema herkenbaar	DLN	Ria
Door tekst kom je dichtbij iemand	GV	Ria
Tekst kan betekenis hebben	beide	Ria
Tekst voegt iets (nieuws) toe aan contact als men er niet uitkomt	beide	Ria, Vera
Tekst voegt iets toe in gesprek (opening, afsluiting)	GV	Simon,
Tekst roept veel op, raakt	beide	Ria, Simon
Tekst verwoordt wat jij of ander zelf niet kunt zeggen	beide	Simon, Thea
Tekst helpt je verder, stimuleert	beide	Ria, Simon
Tekst opent nieuwe perspectieven, andere blik	beide	Simon, Vera
Tekst geeft richting	beide	Thea
Tekst geeft ruimte voor eigen invulling	beide	Thea
Tekst biedt interactie tussen allen	beide	Thea
Door een tekst kun je iemand wat meegeven	GV	Thea
Tekst vat het besprokene samen	beide	Thea
Tekst verdiept (essentie van oppervlak naar diepte)	DLN	Vera
Tekst is middel, stimulans tot nadenken over leven	DLN	Vera
In tekst weerspiegelt, weerklinkt eigen ervaring	DLN	Simon
Tekst verbindt je met je individuele ervaring	DLN	Simon
Tekst geeft een algemeen beeld	beide	Simon
Teksten kunnen jou bezielen	beide	Simon
Tekst kan troosten	beide	Simon

Tabel 2: meerwaarde teksten

Opvallend is dat teksten naar beide kanten stimulerend en openend werken, wat voor de deelnemers geldt, kan vaak ook op geestelijk verzorgers worden toegepast.

Label: TKT Genre

Welke vorm en traditie?

Het tekstgenre bij groepsactiviteiten bestrijkt een breed scala en varieert per respondent al naar gelang diens persoonlijke interesse en mogelijkheden. Vooral verhalen, gedichten en liederen worden genoemd. Men schrijft ook zelf teksten bijv. voor een herdenkingsavond. Geestelijk verzorgers met meerdere jaren ervaring merken dat zij voorheen andere genres en tradities inzetten dan in de huidige tijd. 'Nel Benschop heb ik nu niet meer in de tas.' (T31)

Genre	Gebruikte bronnen voor materiaal
gedichten	klassieke dichters als Ida Gerhardt, hedendaagse auteurs als Marinus v.d. Berg, Toon Hermans
verhalen	christelijk(bijbel), seculier, levensverhalen, sprookjes, De gelukbrenger (Stephan de Jong)
gebeden	Toon Hermans
populaire teksten	Toon Hermans
Ned. popsongs	André Hazes
spreekwoorden	Gezegden, uitdrukkingen
uitspraken	Paula Irik (boek met teksten van mensen met dementie)
eigen teksten	door geestelijk verzorger en cliënten (bijv. elfje)
poëziealbumversjes	Poëziealbum
liederen/muziek	christelijk en seculier
tekst met foto	Zin-boekjes
actuele teksten	kersttoespraak Willem Alexander, krantenbericht, weerbericht, informatieve teksten non-fictie, wetenschappelijke ontwikkelingen (alleen Ria)
speciale materialen	Expertise Netwerk Levensvragen, Trimbosinstituut
ideeën	'k Zou zo graag een ketting rijgen.

Tabel 3: genres teksten

Er is veel behoefte aan en interesse in teksten die geschikt kunnen zijn voor geestelijke verzorging. Thea houdt zich aanbevolen als ik deze zou toevoegen, Simon mist geschikt tekstmateriaal voor mensen met dementie.

De resultaten van 'Meerwaarde' en 'Genre' worden ook verwerkt in de bespreking van de aangeleverde teksten door de respondenten.

6.3.4 Zingeving in teksten

Label: ZINT³⁷ Wat is zingeving?

Zingeving wordt zó omschreven door de respondenten, dat steeds het leven van de mens, met alle ervaringen, diepere waarden en contacten daarbij genoemd wordt. Wat belangrijk is, wat je koestert en behoudt, dat geeft zin. Het hele leven is ervan doortrokken, waarbij van belang is of men ervoor openstaat.

- Thea noemt de diepere laag, de spirituele zingeving, zij verwijst naar een groot geheim (als ook in de bijbel), waar geen woorden voor zijn. (T27)
- Simon begeleidt de mensen om hun levensverhaal samen te stellen en in een groter kader te plaatsen, dat je dit voor God brengt in gebed als ze christelijk zijn. (S47)
- Voor Vera en Simon is 'zingeving' een moeilijk, breed woord. Ook ongelukkig, net als levensbeschouwing. (S45-48) Zin is er weinig te vinden in een verpleeghuis, waar men worstelt met het leven, met lijden, met zin. Zin is het leven zelf en de worsteling met wat er is.' Het levensverhaal is van belang.
- Ria benadrukt dat als de totale mens gezien wordt, diens identiteit aangesproken wordt.

Label: ZINT God In hoeverre kan God genoemd worden?

Als geestelijk verzorgers teksten inzetten in het groepspastoraat en willen aansluiten bij de diversiteit aan deelnemers, maken zij keuzes of God expliciet genoemd wordt of er impliciet wel of niet een verwijzing herkenbaar is.

Voorheen was er bij enkele respondenten meer aandacht voor bijbelteksten, maar daar is minder behoefte aan bij deelnemers. Inspelen op ontwikkelingen is uitdagend, in de Bijbel wordt God op meerdere manieren geduid en niet vastgelegd: deze verhalen roepen algemene en brede beelden op.

De insteek is voor de meeste respondenten om samen over het leven en de zingeving daarin te spreken, niet specifiek over geloof in God, maar het kán wel. Men biedt teksten aan en laat in de bespreking ruimte voor eigen invulling door cliënten. De aandacht voor ritueel en symboliek, muziek en zintuiglijke beleving, zonder tekst neemt toe naarmate de dementie vordert.

- Bij herdenkingsbijeenkomsten kiest men algemene en herkenbare thema's uit een andere dan religieuze traditie. (S34,T14,R51,V45) Symboliek is van belang. (S38)
- In vieringen gaat men voor als dominee en wordt er over God gesproken en gelezen.

³⁷ ZINT staat voor zingeving in teksten

- Bij gesprekskringen, kan God wel genoemd worden, maar anders. (T15,V47-50) Er is geen koppeling en/of scheiding religieus-seculier t.a.v. deelnemer en tekstkeuze.
- In openheid worden verschillen in achtergrond benoemd en besproken, van deelnemers én van de geestelijk verzorger. (T14,V30,R21) Levensbeschouwing is voor iedereen. (S17,R56)
- De geestelijk verzorger biedt ruimte om religieuze invulling uit deelnemers te laten komen, zet niet zelf de toon. (V30)

Label: ZINT zingeving voorwaarde

Er zijn vele voorwaarden genoemd t.a.v. het zingevende karakter van teksten.

Ik heb begrippen geordend en getracht waar mogelijk begripsclusters te maken.

Het aantal keren dat een aspect genoemd werd, is daarachter aangegeven.

Het is lastig bepaalde begrippen 'sec', zonder context te turven: ieders woordkeuze verschilt t.a.v. de tekst, de werking ervan extern in de groep en intern in de mensen zelf.

Sommige begrippen overlappen elkaar. De voorwaarden voor zingeving zijn divers en breed. De vetgedrukte woorden kunnen enigszins als kernbegrip gelden, deze komen ook terug bij de conclusies en de analyse van teksten tijdens het empirisch onderzoek.

Verbeelding	Verbeelding(5) , beeldtaal(5) associaties(4), concreet(1) gelaagdheid(3), verdieping(5) in eenvoud zit geheim(4) verwijzen naar... (5)
Herkenning van het alledaagse leven	Herkenning(6) , beleving(2), dichtbij(4), concreet, aards(1) weerspiegelen(2), impliciet over leven(6), raakt aan-link met iemand's leven(2)
Opening van nieuwe perspectieven	Ruimte: open(6) , perspectief(2) richtinggevend(3), zoekende-spirituele in zich hebben(1)
Ruimte voor eigen invulling en erkenning van gevoelens	Steun-houvast- zekerheid(3) troost(2), bemoediging(2) vertrouwen(1), geluk(2) Bezieling(1) , stimuleren(2) iets oproepen(1), raakt aan gevoel(7), prikkelen zingeving(6)
Het leggen van verbindingen	Verbinden(2) , samenvatten gesprek(4), richting geven gesprek(3), verwoorden(2), verdiepen(5),

Tabel 4: voorwaarden voor zingeving

6.4 Empirisch onderzoek aangeleverde teksten door respondenten

6.4.1 Toelichting werkwijze

De respondenten hebben zelf teksten aangedragen die zij gebruiken bij groepsactiviteiten. Het gesprek hierover is integraal in de interviewtekst uitgewerkt.

Van de teksten met nummer 1 t/m 9 wordt aangegeven welke gedeelten van de interviews in bijlage B1 en B2 hiermee overeenkomen.

In bijlage F zijn de gedichten (1-7) en verhalen(8-12) opgenomen, voorzien van het directe commentaar van de respondent.

De aspecten die alle respondenten als criteria zien voor en verbinden met zingeving zijn verwerkt in het overzicht van ZINT. (zingeving in teksten, bijlage p.41-42)

Aan de hand van dit overzicht heb ik zelf later nogmaals hun teksten geanalyseerd en daarbij voor mij opvallende aspecten aangegeven. (in cursief vermeld in bijlage F)

6.4.2 Enkele tekstvoorbeelden

Hierna volgen enkele teksten die door de respondenten zijn meegenomen. De opmerkingen van de respondent tijdens het interview worden eerst vermeld, daarna volgt mijn analyse(cursief), waarbij ik de door alle respondenten aangegeven voorwaarden tot zingeving betrek. De nummers komen overeen met die in de tabel 5 op pagina 47.

De andere aangedragen gedichten en verhalen zijn in de bijlage te vinden.

2. Oud – respondent Simon (S51-52)

Oud

Als je oud wordt
dan word je vol tranen
Nee- niet van verdriet
van iets, te groot voor woorden

Achter de sterren – een verdriet
dat door zijn tranen heen lacht
Soms zingt het
is dit nu God?

Het licht is heel stil
Alle dingen zijn heel stil
Ik schrijf dit heel stil

door J.C. van Schagen

- Religieuze, mogelijke christelijke connotatie
- Daarin zie je licht, verwijzing, stilte, God, een vraag 'is dit nu God?'
- Het biedt ruimte, sluit het beeld van God niet op
- Gebruikt bij bijeenkomst over 'wat is oud'

Analyse: Verbeelding gevoelens, ruimte, openheid voor eigen invulling, raakt aan eigen leven, herkenning, zoekend, stimuleert onderlinge interactie over beleving deze levensfase, geeft richting aan gesprek, verwijzing naar geheim, verwoordt wat mensen bezighoudt.

4. Het verhaal van het potlood - respondent Thea (T41-48)

Het verhaal van het potlood:

Een jongetje keek naar zijn oma die een brief aan het schrijven was. Op een gegeven moment vroeg hij: Oma, schrijf je een verhaaltje over wat wij samen hebben meegemaakt? Of schrijf je misschien een verhaaltje over mij? Zijn oma stopte met haar brief, glimlachte, en zei: Ik schrijf inderdaad over jou. Maar belangrijker dan de woordjes die ik schrijf, is het potlood waarmee ik schrijf. Ik zou willen dat je later, als je groot bent, net zoals dit potlood wordt. Het jongetje keek nieuwsgierig naar het potlood, maar kon niets bijzonders ontdekken. Maar het is gewoon maar een potlood! Het is maar hoe je er naar kijkt. Het potlood heeft zes bijzondere dingen die jou - maar dan moet je ze wel onthouden- tot iemand zullen maken die altijd in vrede met de wereld zal leven...

Ten eerste: : Als je met een potlood schrijft, kun je altijd uitgummen wat je fout schreef. De les is dat corrigeren wat we gedaan hebben niet slecht is, maar belangrijk, om oprecht door het leven te kunnen gaan.

Ten tweede: als je schrijft, moet je af en toe stoppen met schrijven, om de punt te slijpen. Daarvan kun je leren, dat je ook af en toe rust moet nemen om na te denken over je leven.

Ten derde: Het slijpen van de punt doet het potlood een beetje pijn. En natuurlijk hoop ik, dat je in je leven geen pijn of nare dingen zult meemaken. Maar de ervaring leert, dat het toch wel voorkomt. Net als bij het potlood, zal je ook daarmee moeten leren omgaan.

Ten vierde: Het belangrijkste van het potlood is niet het hout of de buitenkant, maar het grafiet dat erin zit. Dus wees steeds bezorgd om wat er binnen in je gebeurt.

Ten vijfde, wat een potlood bijzonder maakt: het laat altijd een spoor achter. Besef goed dat alles wat je in je leven doet, sporen zal achterlaten en probeer je daar bewust van te zijn.

Tenslotte: Het potlood zorgt weliswaar dat de woorden mooi op papier komen, maar er is altijd een hand die het stuurt. Zo is het ook met jouw leven: Je zult misschien grootse daden verrichten, maar je mag nooit vergeten dat er een hand is die jou leidt. Deze hand noemt iedereen anders, maar ik hoop dat je in je leven leert, dat er altijd iets of iemand is, die met je meegaat.

- Je kunt veel leren van het potlood, dat iedereen anders noemt - religieuze verwijzing
- Ruimte voor eigen invulling, associaties, herkenning, herinnering
- Beeld van potlood roept op tot nadenken en uitwisseling van gedachten over 'Wie leidt het potlood? Welke hand gaat met jou mee?'
- Beeld helpt om het je op een bepaalde manier te kunnen voorstellen. Het roept iets op, er gaat luikje open. Niet altijd met woorden te zeggen.

Analyse: Gelaagdheid, herkenning van eigen leven in beeld, concreet, verbeeldingskracht gebruiken

11. Zien wat goed en mooi is – respondent Ria (R13-14, 25-28)

Zien wat goed en mooi is

We hoeven niet ver te gaan om de schat te vinden waarnaar we zoeken. Schoonheid en goedheid zijn dicht om ons heen. Daar moet je eerst oog voor krijgen. Pas dan kun je de schoonheid en goedheid herkennen die je op je verre reizen tegenkomt.

Je kunt genieten van bomen en bloemen, van schilder- en beeldhouwkunst. Bovenal kun je van mensen genieten als ze glimlachen, spelen, vriendelijk en zachtmoedig zijn.

Dat is allemaal dicht om ons heen.

We kunnen het dankbaar herkennen en als geschenk aanvaarden.

De verleiding is groot om al die mooie en goede dingen om ons heen te benutten voor ons werk.

Dan kunnen we er evenwel niet van genieten en hebben we opnieuw vakantie nodig om bij te komen.

Laten we proberen te zien wat er mooi is en goed in onze onmiddellijke omgeving, voordat we er elders naar op zoek gaan.

door Henri Nouwen

- Eens uitgeknipt, altijd in tas om te delen met iemand.
- Algemene tekst, herkenning, dichtbij, oproepen tot...

Analyse: In eenvoud zit geheim, perspectief, richtinggevend, beleving, dichtbij

12. Een mens - respondent Vera (V62-63)

Een mens,
Bemind
Om lief te hebben
En om zijn weg met anderen te gaan...

De hele dag ligt hij vrijwel alleen op bed. Heel af en toe komt hij er even uit. Met alles moet hij geholpen worden: eten, wassen, aankleden. Zitten lukt niet. Een eindje lopen is al helemaal onmogelijk. Als je op bezoek komt is een goed gesprek moeilijk te voeren: hij kan niet praten. Wél kan hij aangeven dat hij je ziet en blij is dat je er bent.

Van tijd tot tijd lacht hij naar je. Opeens kan hij gaan huilen en dan moet je maar raden wat er aan de hand is en of je hem kunt helpen. Hij slaapt veel. Je kunt merken dat hij het fijn vindt dat er iemand bij hem is. Soms kan hij heel lang kijken naar één punt in de verte en is dan nauwelijks bereikbaar. Dan weer schrikt hij van een plotseling geluid, al lijkt het soms ook dat hij doof is.

Zijn wereldje is klein. Niet veel groter dan zijn bed. Over het wereldgebeuren denkt hij niet na. Dat is 'ver van mijn bed'. Elke maand is er controle hoe het met hem gaat. Hij wordt goed verzorgd. Mensen omringen hem met liefde en de dagelijkse intensieve zorg is voor niemand een last. Integendeel!

Is hij een stumperd? Is dit (nog) zinvol leven? Vragen die boven kunnen komen. Je zult maar afhankelijk worden van de zorg van anderen. Een schrikbeeld voor velen.

Mijn (toen) enkele weken oude zoontje had geen weet van deze mijmeringen toen ik een poosje naast zijn wiegje zat.....

Gedeelte van verhaal door Wout Huizing uit *In de spiegel*)

- Raakvlak met iemands leven
- Biedt ruimte om het te betrekken op eigen leven, gelaagdheid
- Deze tekst vult aan als we praten over het thema 'afhankelijkheid.'

Analyse: Beeld(vorming) herkenbaar uit eigen leven, dichtbij, bewustwording meerdere perspectieven, ruimte voor eigen invulling, richting geven in gesprek.

In de tabel op de volgende pagina wordt het resultaat hiervan zichtbaar.

De aspecten die de lijst aanvoeren, zijn door mij het meest herkend en genoemd; deze zie ik als belangrijkste criteria voor zingeving in teksten:

- Herkenbaarheid in eigen leven
- Beeld/beeldtaal/verbeelding
- Ruimte voor eigen invulling
- Perspectief bieden
- Gelaagdheid

Onder deze hoofdzaken kunnen veel andere facetten geplaatst worden. Ik realiseer me dat dit mijn persoonlijk interpretatie is! Deze kernbegrippen herken ik ook in het literatuuronderzoek dat ik heb gedaan.

ASPECTEN VAN ZINGEVING / TEKST	1. Wat is het	2. Oud	3. Genesis	4. Potlood	5. Rugzak	6. Puzzel	7. Troost	8. Libel	9. Drie bomen	10. Het overlijden	11. Zien wat goed ...	12. Een mens	Aantal
herkenbaarheid	x	x	x	x	x	x		x	x		x		10
beeld / beeldtaal / verbeelding	x	x	x	x	x		x	x	x		x		10
ruimte voor eigen invulling	x	x			x	x		x			x		6
perspectief bieden, bewustwording			x		x	x	x			x	x		6
gelaagdheid			x	x	x		x	x					6
(in eenvoud zit) geheim		x	x			x			x	x			5
verwoorden eigen leven, gevoelens		x	x		x			x	x				5
oproepen gevoelens, gedachten, herinneringen	x		x		x		x						4
verwijzing naar levensvragen en zingeving				x		x	x	x					4
steun	x		x					x					3
raakt aan eigen leven en gevoel		x						x	x				3
richting gevend gesprek		x			x						x		3
concreet				x	x	x							3
dichtbij									x	x	x		3
openheid	x	x											2
zoekend		x			x								2
stimuleert interactie		x						x					2
vertrouwen			x		x								2
verdieping	x												1
symbolisering				x									1
weerspiegelen							x						1
troost						x							1
bemoediging						x							1
verbinding									x				1
richting gevend voor leven										x			1
beleving										x			1

Tabel 5: Aspecten van zingeving in teksten van respondenten

Concluderend kan het resultaat van het empirisch onderzoek als positief en verrassend worden beschouwd. De variëteit aan teksten en invalshoeken was boeiend. Er was geen expliciete verwijzing naar een bepaalde religieuze betekenis of gebeurtenis, maar impliciet zijn deze zeker te herkennen. Het is net hoe iemand kijkt en leest tussen de regels door.

Beelden zoals potlood en rugzak als terugblik op het leven blijven hangen, net als de open constatering: 'Het is wat het is, zegt de liefde. Aanvaarding en verzoening met deze levensfase vol zorg en moeite geeft zin en vertrouwen. Respondenten stimuleren hiermee de cliënten tot herkenning en identificatie, tot interactie onderling. Even uit het dagelijkse bestaan getild worden, even in een andere wereld die toch eigen en dichtbij is, waar ze mens mogen zijn en geen patiënt. Zo komen cliënten tot hun recht.

DEEL IV: CONCLUSIES, AANBEVELINGEN EN REFLECTIES

7 Samenvatting en conclusies

De bevindingen vanuit het literaire en praktische onderzoek zijn per deelvraag geordend, samengevoegd en vergeleken. De antwoorden op de deelvragen leiden uiteindelijk tot beantwoording van de onderzoeksvraag in paragraaf 7.5: **'Welke criteria hanteren geestelijk verzorgers t.a.v. zingende teksten die zij gebruiken bij pastorale groepsactiviteiten in algemene woonzorgcentra in de provincie Utrecht?'**

7.1 De geestelijk verzorger

Deelvraag: Op welke manier speelt de biografie en identiteit van de geestelijk verzorger een rol bij de keuze van teksten voor groepsactiviteiten?

Uit het literatuur- en praktijkonderzoek blijkt dat de prioriteit van de geestelijk verzorger ligt in de begeleiding van cliënten bij zinging en spiritualiteit. Vanuit de professionaliteit, het ambt (meestal) en de persoonlijke identiteit vervult deze verschillende rollen in ontmoeting met cliënten en diverse levensbeschouwelijke tradities. Vanuit de Beroepsstandaard wordt aangegeven dat het ambt en de persoonlijke spiritualiteit tot het hart van de professionaliteit behoren, maar de praktijk leert, dat het ambtelijke karakter meer op de achtergrond raakt binnen de zorg. Geestelijk verzorgers benoemen de eigen identiteit wel tijdens groepsactiviteiten.

De geestelijk verzorger is voor iedereen beschikbaar in de algemene zorgomgeving, werkt meestal mens- en vraaggericht, waarbij de religieuze achtergrond van cliënten leidend is. Daar stemt men op af, behalve wanneer men voorgeeft in vieringen, dan komt de eigen geloofstraditie naar voren. Verwachtingen van cliënten t.a.v. hun functioneren zijn mede op hun ambt (van dominee) gebaseerd. Bij gesprekskringen, herdenkingsbijeenkomsten, familie- en voorlichtingsavonden kiezen zij vooral teksten zonder specifieke levensbeschouwelijke inkleuring.

Bij de keuze van het tekstrepertoire speelt de eigen voorkeur wel mee, net als hun visie op de mens, zorg en zinging. Voor oorsprong gereformeerde respondenten kiezen graag concrete, praktische beelden en universele, soms bijbelse thema's. 'Ik kan me niet anders voordoen dan ik ben.' (T5-7) Omgaan met die gelaagde identiteit blijkt soms een zoektocht te zijn. De remonstrantse respondent lijkt vrijer in zijn keuzes, ook m.b.t. literatuur en kunst. Degene met de katholieke achtergrond (zonder kerkelijke binding) is het meest vrij

en open, ze 'heeft geleerd niets te willen' en kiest ter plekke waar behoefte aan is. (R22) Tekstkeuze kan ook een moment van bezinning voor de geestelijk verzorger zelf zijn. (S49: 'eigen basis van teksten vinden en uitgraven') Steeds is inzicht in, openheid over en een kritische houding t.a.v. de eigen levensbeschouwelijke achtergrond nodig, wil deze authentiek kunnen zijn en blijven.

De karakterisering van Tieleman t.a.v. de ontwikkeling bij geestelijk verzorgers (van geloofsinhoud (dogma's) naar houding, van zijnsvragen naar zin vragen, van een leegheid naar ontvankelijkheid) is duidelijk bij de respondenten te herkennen. Men is zich hiervan bewust en zoekt nieuwe vormen. Hoewel de levensvragen onveranderd zijn, zullen de antwoorden daarop vaak anders geluid worden.

Vanuit het hermeneutisch-narratief pastoraat belichten geestelijk verzorgers samen met cliënten levensverhalen, ontdekken zij daarin perspectieven en leggen ze verbanden met tradities. Het heilige en alledaagse, gewone komen daarin samen, meerdere waarheden en wijsheden er mogen zijn. Dat hun werk inhoudelijk verandert en er minder aandacht is voor bijbelteksten en geloofsgesprekken sluit aan bij de samenleving. De respondenten zien hierin ook nieuwe kansen. Het ambtelijke, theologische aspect van geestelijke verzorging raakt in het pastoraat naar de achtergrond, het mensgerichte en narratieve krijgt de overhand. Het zal van de openheid, veerkracht en creativiteit van de geestelijk verzorger afhangen of de eigen theologische achtergrond daarbij hun inspiratiebron blijft. Ik denk dat geestelijk verzorgers wat dat betreft kunnen aantonen dat diversiteit binnen groepen gelovigen en ongelovigen kansen en uitdagingen biedt, ook voor henzelf. Misschien wordt de theologie anders ingevuld en verwoord dan voorheen, maar is dat een nadeel? Tradities veranderen, kunnen loslaten wat als vanzelfsprekend en misschien 'leeg' beschouwd werd is een kwaliteit en geen gemis. Ontvankelijk durven zijn en met vertrouwen inspelen op wat kan ontstaan vanuit de eigenheid van ambt en persoon ondersteunt de professionaliteit van de geestelijk verzorger.

7.2 De zorgorganisatie en de cliënten

Deelvraag: Welke invloed heeft het management (beleidsmakers) van de instelling op de taakinvulling van de geestelijk verzorger?

In de zorgomgeving hebben veranderingen invloed op de functie van geestelijk verzorger. Diens uren staan onder druk, profilering en uitleg over diens toegevoegde waarde is nodig. Vanuit het management heeft de geestelijk verzorger de opdracht voor ieder, ongeacht de gezindte, beschikbaar te zijn, inhoudelijk kent men vrijheid m.b.t. de taakinvulling. Het contact met de cliënt gaat in de praktijk voor vergeleken met beleidsontwikkeling! Ruimte

voor hun professionalisering is nodig, dan kan de geestelijk verzorger organisatiebreed meer betrokken zijn en invloed uitoefenen. Vanuit de literatuur wordt dit ook herkend. Geestelijke zorg zou bemoeizorg moeten zijn (Veltkamp), maar in de praktijk ontbreekt het aan tijd en mogelijkheden daarvoor. Als adviseur en docent kan de geestelijk verzorger bijdragen aan (ethische)beleidsvorming en praktijk. De helft van de respondenten is actief hiermee, geeft cursussen en voorlichting aan verzorgenden en vrijwilligers. Er dienen heldere keuzes gemaakt te worden in deze tijd van transitie, zowel door management als door geestelijk verzorgers zelf: waar ligt de prioriteit en wat kan gedelegeerd worden?

Deelvraag: Op welke manier wordt er rekening gehouden met de verschillende levensbeschouwelijke achtergronden en persoonlijke behoeften van de deelnemers?

Werken in een algemeen huis betekent aansluiten op identiteit, behoefte en levensverhaal van de cliënten. Naast individueel vraaggericht pastoraat, bieden geestelijk verzorgers groepsactiviteiten aan, rekening houdend met diversiteit in lichamelijke en geestelijke vermogens van cliënten. Hun activiteiten staan open voor ieder. Dit is op te maken uit literatuur- en praktijkonderzoek. In de praktijk blijkt bovendien dat wel of geen religieuze achtergrond van cliënten niet altijd iets zegt over hun behoefte. Ook ouderen kampen met twijfel en onzekerheid in geloofskwesties. Verschillen in levensbeschouwelijke achtergrond worden benoemd en bespreekbaar gemaakt.

Een divers aanbod van teksten zorgt voor verrassingen, soms wordt een bijbeltekst aangepast, cliënten verbazen zich erover dat het bijbelverhalen zijn. Een creatieve oplossing die voor verrassingen zorgt en weer nieuwe openingen biedt!

Voor de cliënten met dementie wordt de taal van teksten aangepast. De geestelijk verzorger moet een flexibele, invoelende houding bij deze groep hebben. Teksten combineren met muziek kan, want muziek roept taal op: iemand die niet spreekt, kan soms wel zingen en leeft op. De religieuze beleving bestaat vaak wel en het is de 'kunst' om daar op in te spelen. Door de ontwikkelingen in de zorg verandert het werk van de geestelijk verzorger: minder gespreksgroepen, minder bezoekers van vieringen, minder faciliteiten en uren. Misschien komt daardoor tijd vrij voor andere taken gericht op de gehele zorgorganisatie?

7.3 Teksten in de zorgomgeving

Deelvraag: Worden er teksten bij groepsactiviteiten gebruikt en zo ja, welk genre en welke meerwaarde hebben teksten?

Zowel vanuit de literatuur en de praktijk blijkt dat allerlei teksten een waardevolle bijdrage leveren bij het uitwisselen van ervaringen en levensverhalen, het vertalen en verbinden van levensbeschouwelijke tradities.

Teksten hebben een meerwaarde in de dynamiek van het groepsproces en voor de organisatie van de activiteit als opening, afsluiting of m.b.t. het thema zelf.

Teksten bieden inspiratie voor geestelijk verzorgers zelf.

O.a. bij herdenkingsbijeenkomsten kunnen ritueel en symboliek veelzeggender zijn dan teksten. Voor cliënten met dementie neemt de kracht van teksten af, beleving en gevoel is belangrijker; voorwerpen en afbeeldingen versterken of vervangen de tekst. Naar de situatie en behoefte t.a.v. tekstaanbod voor deze doelgroep wordt nu onderzoek gedaan.³⁸

Literatuur- en praktijkonderzoek benadrukken het perspectief dat teksten bieden op een alles overstijgende wereld, waarin levens- en geloofszaken samenvallen.

De poëtische beeldtaal, de symbolen en metaforen in gedichten en verhalen (religieus en seculier) bieden mogelijkheden tot identificatie, herkenning, verwoording en bevestiging van de eigen identiteit. De respondenten brengen verschillende ervaringen naar voren:

- tekst maakt thema herkenbaar, dit komt dichterbij;
- tekst voegt iets nieuws toe, je kunt iemand wat meegeven;
- soms kom je er samen niet uit, tekst kan troosten;
- tekst roept iets op, raakt, is een middel tot nadenken over het leven;
- tekst helpt je verder, geeft richting, biedt perspectief;
- tekst geeft ruimte voor eigen invulling;
- tekst weerspiegelt eigen ervaring, verbindt je met eigen ervaring;
- tekst verdiept en kan je bezielen.

De diversiteit in genres is groot, de nadruk ligt op verhalen, gedichten en liederen. De aard van de teksten kan traditioneel, modern, religieus of seculier zijn. De verschuiving van religieus naar seculier is gaande, maar ook de andere richting is merkbaar: vanuit het seculiere ontstaat er aandacht voor en raakt het aan het religieuze. De bewoordingen zijn anders en meer uit het individuele leven(sverhaal) gegrepen dan voorheen. Soms is bij liederen de muziek en beleving meer van belang dan de inhoud van de tekst. Ook informatieve teksten, krantenberichten, spreekwoorden en populaire muziek kunnen bijdragen aan zingeving. Het repertoire is breed, de aanpak en de gelegde accenten bepalen in hoeverre deze teksten geïntegreerd worden in ieders levensbeschouwelijke referentiekader.

³⁸ Hiernaar wordt momenteel kwantitatief onderzoek gedaan door een masterstudente, specifiek m.b.t. de individuele begeleiding van mensen met dementie. De vragenlijst die zij gebruikt heb ik via een respondent later ontvangen en voor kennisgeving aangenomen. Ik was toen al klaar met een deel van de interviews en wilde me niet daardoor laten beïnvloeden. Maar het trekt wel mijn interesse!

7.4 Zingeving in teksten

Deelvraag: Wanneer worden teksten zingevend?

Zingeving wordt als een lastige term ervaren. De overeenkomst tussen alle respondenten is dat voor hen verbinding met menselijk bestaan, met ervaringen, waarden en contacten voorop staat. Vanuit de literatuur geldt alledaagse zingeving als basis voor uiteindelijke zingeving. Levensvragen staan daarbij centraal.

Zingeving is breder dan alleen kerk en geloof. Mulders definitie van zingeving (zie p.24) is ingewikkeld, de componenten die Huizing aan zingeving koppelt (zie p.25) geven meer inzicht en raken directer de praktijk van geestelijk verzorgers en hun aandacht voor levensvragen en levensverhalen. Levenservaringen koppelen aan God of iets wat de mens overstijgt kán, maar hoeft niet. Zij maar geven cliënten ruimte om ervaringen te delen met anderen. Dat geeft zin *aan* het leven.

Recente onderzoeksresultaten³⁹ tonen aan, dat spiritualiteit en niet-christelijke bronnen meer aandacht krijgen dan dogma's en religieuze samenkomsten. De individuele mens stelt een eigen zingevingspakket samen. De respondenten geven aan dat de gerichtheid op de bijbel en de traditionele taal afneemt, maar dat betekent niet dat men niet gelovig is.

Zowel Halík als Jansen zoeken nieuwe woorden om over het goddelijke te spreken, woorden die ieder aanspreken. Zij pleiten ervoor grensgangers te ontmoeten, die misschien twijfelen of niet geloven, maar die wel aangesproken en gekend willen worden in hun diepste wezen. In het plurale groepspastoraat van geestelijk verzorgers is dat zeker het geval! Men leert de ander en ook zichzelf kennen via de ander. Maar wie wordt in de zorgomgeving als grensganger gezien? Degene die weerstand voelt bij aandacht voor bijbel of dogmatische taal, of juist degene die zoekend is en zich vastklampt aan wat ooit zekerheid bood. Misschien zijn de rollen wel omgedraaid en zou zelfs de geestelijk verzorger een grensganger kunnen zijn in de veranderende situatie waarin alle vanzelfsprekendheden verdwijnen...

Om te verwoorden waar eigenlijk geen woorden voor zijn, daar is een nieuwe taal voor nodig. Meerdere auteurs noemen de kracht van beeldende taal, van metaforen daarbij. De teksten die door de respondenten zijn aangeleverd en door hen en mij zijn geanalyseerd bevatten als belangrijkste criteria van zingeving: de herkenbaarheid van de tekstinhoud in het eigen leven, verbeelding en gelaagdheid in taal (m.b.v. metaforen). Deze brengen de inhoud dichtbij en maken andere perspectieven zichtbaar. Het taalgebruik sluit betekenis niet op en in, maar biedt ruimte voor eigen invulling daarvan. Opvallend is dat God of bijbelverhalen niet in hun aangedragen teksten voorkomen. Voor

³⁹ Joep de Hart, SCP 2014

de een moet het taalgebruik concreet zijn, de ander kiest juist meer poëtische taal, het blijft zoeken naar een balans waar ook de geestelijk verzorger zichzelf in meeneemt en thuisvoelt.

7.5 Conclusies en aanbevelingen

Geestelijk verzorgers zoeken nieuwe wegen om bij de verschillende levensbeschouwelijke behoeften van cliënten aan te sluiten. In hun contact met cliënten richten ze zich op zingeving en spiritualiteit. Teksten uit religieuze en seculiere tradities kunnen daarbij van betekenis zijn. In dit hermeneutisch-narratief pastoraat gaat het om het levensverhaal van de cliënt.

Het werk van de geestelijk verzorger gaat niet óm teksten, maar soms wel mét teksten! Want mensen zijn 'als het verhaal van God' ook hun eigen verhaal.

Als middel dienen teksten vele doelen, zowel in de mens zelf om zelfkennis en integratie van gevoelens te verkrijgen, als ook in de ontmoeting tussen mensen onderling en tussen mensen en het goddelijke, hoe men dat ook invult.

Geestelijk verzorgers kunnen vanuit hun hermeneutische-narratieve competentie een belangrijke rol spelen in de begeleiding van cliënten in het omgaan met en grip krijgen op die teksten. Maar de inhoud en de werking van de taal daarvan zullen aan bepaalde voorwaarden moeten voldoen willen zij dienstbaar zijn aan die zingeving.

Mijn onderzoeksvraag luidde: **'Welke criteria hanteren geestelijk verzorgers t.a.v. zingevende teksten die zij gebruiken bij pastorale groepsactiviteiten in algemene woonzorgcentra in de provincie Utrecht?**

In het literatuuronderzoek en via interviews en aangeleverde teksten zijn vele aspecten te herkennen die voor zingeving van belang zijn. Ik verwerk deze geclusterd tot onderstaande criteria:

- **Verbeelding:** De taal van de tekst van verhalen en gedichten kan beelden oproepen van iets dat de taal overstijgt, van diepere betekenis is voor de mens. Beeldende, poëtische taal gebruikt vaak metaforen die het bekende met het onbekende verbinden en zo nieuwe perspectieven openen. De betekenissen van beelden liggen en leggen niet vast, maar zijn wisselend en belangeloos. De gelaagdheid in de tekst ontstaat d.m.v. deze beeldspraak. Spelen met taal en

betekenissen geeft lucht. Het doet mensen oplichten, zich verwonderen over zichzelf, de ander en de Ander!

- **Herkenning van het alledaagse leven:** Ieder mens heeft ervaringen en gevoelens waar soms geen woorden voor zijn. Een zorgvuldig gekozen tekst verwoordt deze en raakt dan een innerlijke snaar. Ook in bijbelverhalen en levensverhalen heeft een concrete gebeurtenis invloed op iemands leven. O.a. deze verhalen zijn uitgangspunt voor hermeneutisch-narratief pastoraat. Geloofs- en levenszaken zijn met elkaar verbonden.
De geestelijk verzorger én de groep cliënten prikkelen en dagen elkaar uit om m.b.v. gebeurtenissen en beelden een eigen positie in te nemen en ervaringen in een ander licht te zien. Verbinding wordt gelegd tussen wat iemand is, was en wordt. Zo wordt de eigen identiteit erkend en versterkt.
- **Opening van nieuwe perspectieven:** Als de verwoording in de tekst leidt tot een openbaring, een plotseling inzicht, is er sprake van het disclosure effect. Iets dat in het gevoel of de herinnering verborgen was voor de cliënt zelf, wordt nu onthuld en kan iemand ten diepste raken en bemoedigen.
- **Ruimte voor eigen invulling en erkenning van gevoelens:** Een tekst met meer betekenislagen en ruimte voor eigen interpretaties spreekt vele cliënten aan. In openheid deelt men inzichten met elkaar, ieders waarheid mag er zijn. Bijbelverhalen nodigen ook uit die ruimte te verkennen.
- **Het leggen van verbindingen** komt via taal en tekst tot stand binnen levensverhaal en levensbeschouwing en tussen verhalen en tradities van cliënten onderling. Een tekst kan in de groepssituatie hieraan een bijdrage door interactie, begrip en respect op te roepen. Ieder voelt zich gekend en zo werkt zingeving versterkend voor relaties en het geestelijk en lichamelijk welbevinden van cliënten.

Het doel in het onderzoek is zeker bereikt: door verbeelding ontstaan mogelijkheden en grensoverschrijdingen m.b.v. taal en tekst in het groepspastoraat. Zingeving is breder dan gedacht, deze omvat het hele leven. Teksten en levensverhalen kunnen in de beschouwing daarvan en reflectie daarop een bijdrage leveren.

Terugkomend op de driehoek denk ik dat alle drie kanten misschien niet zo scherp te onderscheiden

zijn van het middelpunt 'teksten' als ik dacht. Misschien had ik beter een cirkel met door elkaar gaande stromen kunnen kiezen, vloeibaar en dynamisch. Want bij levensbeschouwelijke communicatie tussen mensen heeft alles betrekking op elkaar.

Aanbevelingen

Het doel van het onderzoek was het verkennen en beschrijven van het keuzeproces voor geestelijk verzorgers m.b.t. hun tekstgebruik in algemene zorginstellingen. Ik meen dat ik het keuzeproces voor geestelijk verzorgers zodanig heb onderzocht dat zij inzicht gekregen hebben hoe zij met teksten, met verbeelding en metaforen door taal kunnen werken bij pluraliteit in levensbeschouwelijke tradities. Er zijn kansen en uitdagingen in deze tijd van verandering en onzekerheid om bewust vorm te geven aan levensbeschouwelijke communicatie. Daarvoor doe ik de volgende aanbevelingen:

Grensoverschrijding van vakgebieden door verbeelding

Een onderscheid maken tussen theologie, filosofie, sociale en cultuurwetenschappen is handig in de boekenkast, maar voor de praktijk van geestelijk verzorgers wil ik grensoverschrijding aanbevelen. Geloofs- en levenszaken zijn niet te scheiden, impliciet is er verbinding, waarbij verbeelding belangrijk is.

Pluraliteit erkennen in levensbeschouwelijke communicatie is openstaan voor interpretaties vanuit diverse bronnen en vormen van zingeving en spiritualiteit. Zo kan theologie worden verrijkt en een bredere bedding in de samenleving krijgen. (zoals in de Minor 'Denken in meervoud' in jaar 4 van GPW)

Verbeelding in de studie

'Spelen met taal' is een welkome aanvulling op de opleiding GPW. Bewustwording en ontwikkeling van taalgevoeligheid van theologen die oude woorden op een nieuwe manier in deze nieuwe tijd willen begrijpen en lezen is nodig. Openstaan voor het heilige in het alledaagse en daar een eigen 'tweede taal' voor vinden is waardevol zowel binnen en buiten de kerkelijke omgeving. Als men elkaar letterlijk of figuurlijk niet kan of wil verstaan kunnen beeldtaal en verbeelding verbindend werken. Dit terrein lijkt mij boeiend om verder te verkennen en uit te bouwen.

Aandacht voor de zeggingskracht van 'gewone taal'

Voor geestelijk verzorgers op zoek naar andere woorden uit andere bronnen zijn de '*Bijbel in gewone taal*'⁴⁰ en de bundel '*Licht*'⁴¹ aanbevelenswaardig. Teksten hieruit zijn 'gewoon', begrijpelijk en dicht bij mensentaal. Via deze taal kan men samen terugkijken op en terecht komen bij taal vanuit eerdere tradities. Hierbij is een onbevangen kennismaking met en verwondering mogelijk over woorden die nu aanspreken. Woorden van nieuwe taal kunnen door de betekenis en melodie oude taal weer nieuw leven inblazen. De adem van de Geest gaat door!

Integratie van zingeving in de totale zorgomgeving

Levensvragen en levensverhalen verdienen bekendheid en integratie binnen meerdere disciplines in de gehele zorgomgeving. Hiermee profileren geestelijk verzorgers zich als deskundige op het terrein van zingeving en communicatie. Zij zouden management en andere medewerkers kunnen adviseren m.b.t. taalgebruik, -gevoeligheid en -effecten. Zo geven zij 'zin' door en 'zin' aan hun werk en dat van een ander. De geestelijk verzorger moet zich onmisbaar en herkenbaar maken in deze tijd van bezuinigingen door eigen inbreng en aandachtspunten.

7.6 Reflecties

7.6.1 Theologische reflectie op de inhoud van het onderzoek

In dit onderzoek is duidelijk geworden dat ook binnen de geestelijke verzorging inhoudelijke veranderingen plaatsvinden nu de professionaliteit van geestelijk verzorgers binnen de instelling meer nadruk krijgt dan hun ambtelijke achtergrond. Tieleman verwoordde dat helder en bleef hoopvol als theoloog. (zie p.10vv) De houding, de zin(levens)vragen en de ontvankelijkheid van de mens die centraal staan in Gods verhaal worden anders verwoord dan voorheen. Gelukkig liggen en leggen tradities niet vast, maar kennen deze een dynamische ontwikkeling. Het heilige en het gewone waren in vele bijbelverhalen verbonden, beelden en gebeurtenissen daaruit zijn nog vaak actueel. Het lijkt of traditionele woorden en benaderingen vanuit de dogmatiek in tussenliggende eeuwen verhullend en beperkend werkten en mensen op afstand hielden van het goddelijke. De nieuwe vloeibare taal geeft ruimte, laat verbeelding stromen en biedt

⁴⁰ Nederlands Bijbelgenootschap (2014). *Bijbel in Gewone Taal*. (1^e druk)

⁴¹ Doesburgh, C van. (2010). *Licht. 100 Liedjes voor iedereen*. (3^e druk 2011). Zoetermeer: Boekencentrum.

herkenning aan hoe mensen het heilige, de Geest of geest ook dichtbij ervaren in hun leven. Ontvankelijk durven zijn als uniek mens zoals ieders oorsprong is. Als mensen in de eigen taal aangesproken worden, komt het Woord van God dichtbij.

Als 'mensen als het verhaal van God' gezien kunnen worden, dan vallen scheidslijnen weg van levensbeschouwelijke achtergronden, van kerkelijke denominaties en theologische dogmatiek. Dogmatiek zal oude bewoordingen los dienen te laten en ruimte bieden voor wat er nu toe doet: levenservaringen en -vragen delen in het licht van hoe het leven ooit begonnen is: met en door het Woord van God. Dat mag leidend zijn voor ieder op eigen wijze, in de eigen context. Gezang 7 uit het *Liedboek voor de kerken*⁴² verwoordt dit ook n.a.v. Deut. 30:11-16: *'Het woord dat u ten leven riep, is niet te hoog, is niet te diep....Het woord van liefde, vrede en recht is in uw eigen mond gelegd, is in uw eigen hart geschreven.'* Als geestelijk verzorgers dat taalveld kunnen aanboren en verkennen gaat er een wereld open!

7.6.2 Theologische reflectie op hermeneutisch criterium

Het hermeneutisch criterium luidt: *'De beroepsbeoefenaar heeft de competentie om enerzijds Bijbel en christelijke traditie en anderzijds mens(en) en de huidige samenleving in hun onderlinge betekenisvolle samenhang te vertolken met en voor de doelgroep.*

(Windesheim, 2007, p.3) Tijdens dit onderzoeksproces stond de hermeneutiek en vooral het narratieve aspect daarvan centraal. Dit vertolken van en bemiddelen tussen tradities en cliënten is proces, waarbij iedere tijd en traditie eigen interpretaties kennen.

Deze studie en dit eindonderzoek doen me inzien dat interpretaties van bijbelteksten veelkleurig kunnen zijn, er is niet één waarheid.

Het onbevangen kunnen lezen van teksten, ook van de bijbel geeft inspiratie en geeft aan waar het nu echt omgaat in een mensenleven: de liefde van God voor ieder mens, die mag zijn wie hij of zij is. Dat heeft mij meer zelfvertrouwen gegeven, ook om mijn intuïtie, taalgevoel en creativiteit in te zetten.

Woorden hebben een inhoudelijke en betrekkingsslaag, er klinkt meer door dan er staat in teksten. Vanuit de relatie van de geestelijk verzorger met cliënten kan deze helpen om met die taal te toveren en te onttoveren en er betekenissen en perspectieven in te ontdekken.

Ik heb nu geleerd hermeneutiek breder toepasbaar en als tweerichtingsverkeer te zien tussen mens, traditie en tekst. Zingeving is in en door teksten op vele manieren en in vele

⁴² Tekst door Jan Wit, Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied (1973), 's Gravenhage

vormen te herkennen, mits geestelijk verzorger en cliënt daar open voor staan. Hoe concreter hoe beter... Verwondering ontstaat als er door een tekst een beeld opgeroepen wordt dat ergens aan haakt, dat een existentiële ervaring betekent. Een beeld zegt meer dan vele woorden, maar kan er niet altijd zonder!

7.6.3 Zelfreflectie op uitvoering van het onderzoek en de competenties

Als ik deze reflecties schrijf, valt de nieuwe *Volzin* op de mat met als thema 'Taal & Ontaal. In het Woord is leven.' Benieuwd blader ik deze even door en lees een uitspraak van Frits de Lange 'Elk moment is zwanger van de verwachting dat er een woord gesproken wordt dat ertoe doet.' (van der Kruk, 2014, p.29) Het is nog steeds Advent en voor mij die als Maria 'alle woorden in haar hart bewaart,' komt dat dichtbij. Opnieuw beginnen, nog betere woorden kiezen? Ik doe het nu niet, maar ontdek veel dat raakt aan mijn onderzoeksthema. Misschien ooit voor een vervolg?

Gaandeweg het onderzoek is het ontwerp van januari 2014 op enkele punten gewijzigd.

- Door de vertraging vanwege het overlijden van mijn ouders zijn enkele respondenten na augustus niet meer beschikbaar. Van nieuwe kandidaten met een rooms-katholieke achtergrond kreeg ik toezeggingen. Maar één bleek later kerkelijk werker van een parochie te zijn, de andere haakte af vanwege omstandigheden. Half oktober besloot ik het op vier respondenten te houden.
- Observeren m.b.t. het tekstgebruik in de zorgomgeving wordt me door respondenten afgeraden. Ik zou als 'vreemde' geen goed beeld krijgen van het gehele groepsproces, mijn aanwezigheid zou dit kunnen beïnvloeden.
- Het plan was eerst zelf teksten aan te leveren en de respondenten daarop te laten reageren. Echter dit was mijn keuze, niet die van hen. Bovendien miste ik dan hun praktijkervaringen. Ik heb hen vooraf gevraagd zelf enkele teksten aan te dragen tijdens het interview. Het resultaat was een verrassende diversiteit aan teksten. Deze zijn samen besproken en naderhand ook door mij geanalyseerd.

Tijdens de interviews viel op dat de respondenten blij waren met de getoonde interesse, ze lieten mij delen in hun drijfveren en zoekproces naar invulling en profilering. Het interview betekende voor hen ook een bewustwording van de eigen ziens- en werkwijze. Iemand had nog niet eerder de eigen motivatie zo onder woorden gebracht... Zelf werd ik enthousiast en moest me inhouden, want het interview was immers geen uitwisseling van wederzijdse ervaringen.

Het labelen van de interviews verliep spoedig, ondertussen begon het herlezen van de bronnen, veel was weggezakt én nieuw verschenen. Vele bronnen over hermeneutiek,

narrativiteit, zingeving en taal zijn de revue gepasseerd, er leek geen einde aan te komen. Wat is beperken dan moeilijk met al die 'darlings'...

M.n. het begrip 'zingeving' bleek diffuus, het kostte moeite er inzicht in en grip op krijgen. Ook het ordenen van alle begrippen die als 'voorwaarde', 'aspect' of 'criterium' voor zingeving genoemd werden, was een ware worsteling. Gelukkig deed mijn echtgenoot mee als sparringpartner.

Voor wat de competenties betreft, is dit onderzoek waardevol geweest. Ik hanteer opnieuw de vier competenties van Windesheim(2007):

M.b.t. de *pastorale en liturgische competentie* heb ik ervaren dat taal en verhaal van essentieel belang zijn in de begeleiding van cliënten. Vanuit hun levensverhaal zoekt de geestelijk verzorger aanknopingspunten met zingeving en spiritualiteit. Wat bijeenkomsten betreft veranderen de vorm en inhoud van taal en tekst ook voor ouderen. Dat biedt uitdagingen om anders naar taaluitingen te kijken en niet van traditioneel vanzelfsprekende taal uit te gaan. M.b.v. nieuwe vloeibare taal kunnen traditie en taal blijven (aan)spreken.

De *agogische competentie* kwam aan bod t.a.v. de groepsactiviteiten. Ik heb meer handreikingen gekregen hoe met plurale groepen om te gaan en ieder tot zijn recht te laten komen. Van belang is dat de geestelijk verzorger hierbij de eigen spiritualiteit kenbaar maakt, wil deze authentiek blijven.

De *missionaire competentie* heeft een bredere invulling voor mij gekregen in de zorgomgeving, dat had ik niet verwacht, ik achtte missionair hier minder van toepassing. Ook hier liggen nieuwe mogelijkheden voor geestelijke verzorgers, waar zij grenzen doorbreken tussen gelovig en ongelovig, religieuze en niet-religieuze taal, tussen zakelijke en pastorale context. De tijd lijkt rijp om aan secularisering en fragmentarisering voorbij te gaan en samen te zorgen voor heelwording en eenheid in verscheidenheid!

7.6.4 Reflectie op mijn eigen praktijkervaringen

De thematiek van dit onderzoek boeit me al jaren. Al op jonge leeftijd verzamelde ik teksten en uitspraken die ik op passende momenten opnieuw gebruikte. Wat was dat voor bijzondere taal die mij zo raakte? De verbeelding daarvan intrigeert en ik denk dat ik daar nu meer zicht op heb gekregen. Dit vormt geen doel in het onderzoek, maar is voor mij wel van belang! Tijdens deze studie werd ieder woord gewikt en gewogen in verslagen.

Een woord betekent iets, het komt vanuit mijn levens- en geloofsbasis!

Bij de liturgie voor het afscheid van mijn ouders hebben wij als familie 'creatieve sprongen' gemaakt in liedkeuze en gekozen bewoordingen. Vanuit ieders eigen

spiritualiteit en invalshoeken hebben we in eigen woorden herinneringen gedeeld. Ik kreeg een compliment voor mijn metaforisch taalgebruik, dat voor de goede verstaander impliciet theologische facetten had. Zo bood het gedenken mij troost en verzoening, in mijn eigen gekozen woorden... Wat woorden en beelden al niet kunnen bewerkstelligen... Het paste bij mij en de familietraditie beeldspraak en creatief taalgebruik ook nu in te zetten.

Theologische begrippen waarvan ik de inhoud nauwelijks in eigen woorden kan vatten, gebruik ik liever niet. De bijbel van kaft tot kaft geldt voor mij niet als één vaste waarheid, de zoektocht naar betekenis gaat altijd door, gelukkig maar!

In dit onderzoeksproces heb ik ontdekt dat taal en verbeelding onmisbaar zijn in het pastoraat. Dat spreekt me aan, dat maakt indruk en deel ik graag met anderen. Ik leerde mezelf beter kennen én de mogelijkheden van taal en zingeving door dit onderzoek: een dubbele openbaring in die zin.

In de ruimte een thema of gebeurtenis metaforisch te doordenken en te uiten, ervaar ik verbinding met mezelf en de Ander. Die diepere laag pakken, dat is spelen met taal. De titel '*Godsdienst als speelruimte van de verbeelding*' onderschrijf ik helemaal.⁴³ Zo kan en wil ik de hermeneutiek toepassen, met respect voor de eigenheid van de tradities van de (religieuze) taal, de mensen om me heen én met ruimte voor eigen creativiteit.

Een mooi voorbeeld tot slot vanuit mijn stage, waarin het disclosure effect zowel bij de cliënt als mijzelf tot verwondering en ontroering leidde:

Een man van rond de zestig, deels verlamd en van zorg afhankelijk zit in een huiskamer in een rolstoel. Hij verblijft ruim tien jaar in de instelling, doet graag aan allerlei (zang)activiteiten mee. Hij houdt vooral van populaire muziek en laat weinig zien van eigen gevoelens. Zijn vrouw is dementerend, herkent hem niet meer en verblijft elders, zo vertelt hij schouderophalend en wegstarend. Terwijl ik hem vraag hoe dit voor hem is, klinkt vanuit de TV in de ruimte 'Waarom fluister ik je naam nog'. Een lied van Benny Neyman dat ik herken, maar waar ik nooit echt naar geluisterd heb. Hij fluit het zachtjes mee, zoals bij alle liedjes. 'Hoor je dat' vraag ik hem, 'daar hadden we het over...' en dan blijft het langere tijd stil tussen ons. Dit lied vol van verlangen, herinnering en gemis zal voor hem en mij nooit meer hetzelfde zijn, wat een openbaring!

Zo dichtbij kan zingeving in taal en traditie zijn. Er is al genoeg voorhanden, alleen zien we dat niet altijd...

⁴³ Jongsma-Tieleman, P.E. (1996). *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding*. Kampen: Kok.

Literatuurlijst

- Berg, M. van den. (2012). *Bruggen naar morgen. Een inspiratieboek over aandacht en zorg*. Utrecht: Ten Have.
- Bodisco Massink, H. (1981). *Het religieuze verhaal en beeld als therapeutische interventie*. In: J.H. van der Lans & H. Bodisco Massink, *Religieuze symbolen in psychotherapie*. Antwerpen, Nijmegen: Ambo.
- Brinkman, M.E. (2014). *Hun God de mijne? Over de God van Gerrit Achterberg, Hendrik Marsman, Martinus Nijhoff & Ida Gerhardt*. Zoetermeer: Meinema.
- Brinkman, M.E. ((2012). *Jezus incognito. De verborgen Christus in de westerse kunst vanaf 1960*. Zoetermeer: Meinema.
- Dros, L. (21 juni 2014). Gecondoleerd met jullie hond. *Trouw, Letter & Geest*. p. 5-7.
- Doesburgh, C van. (2010). *Licht. 100 Liedjes voor iedereen*. (3^e druk 2011). Zoetermeer: Boekencentrum.
- Dijkstra, J. (2007). *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging. Een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren*. Soest: Nelissen.
- Esser, H.J., Sar, M. v.d. (2009). Het verleden opgewaardeerd. In: Doolaard, J. (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging* (2^e herz. dr.). Kampen: Kok.
- Ganzevoort, R. (2009). *Zorg voor het verhaal*. Zoetermeer: Meinema.
- Ganzevoort, R. (2013). *Spelen met heilig vuur. Waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven*. Utrecht: Ten Have.
- Ganzevoort, R. (2013). Theoloog, ga vertolken en bemiddelen, vervolg van de discussie met Eric Borgman in *Volzin*, 12(17), 18. [Elektronische versie] Geraadpleegd op 16 september 2014 via:
<http://ruardganzevoort.wordpress.com/2013/09/10/theologen-ga-tolken-en-bemiddelen/>
- Hagg, K. (z.j.) Woord dat alles zegt. Broeders van Maastricht. Geraadpleegd op 21 maart 2014 via: <http://www.broedersvanmaastricht.nl/watonsbeweegt/kernpunten-spiritualiteit/5-gerechtigheid.htm>
- Hakkenes, E. (11 september 2014). PKN viert feest zonder scherpe kantjes. *Trouw, de Verdieping*, p. 6-7.
- Halík, T. (2014). *Geduld met God. Twijfel als brug tussen geloven en niet-geloven*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Hart, J. de. (2014). *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Heek, M. (2014). 'Ieder mens is een verhaal, een gedicht waard.' *Elisabeth*, 84(5), p. 4vv.

- Heitink, G. (2009). Geestelijke verzorging: een ambt en een ambacht. In: Doolaard, J. (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. (2^e herz. dr.) Kampen: Kok.
- Hettinga, J. (2009). Een sprakeloos gevoel... Over communiceren met dementerende mensen. In: Doolaard, J. (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. (2^e herz. dr.) Kampen: Kok.
- Hoogenkamp, A. (2009). *Symbolen worden tot cimbalen*. Amsterdam: Prometheus.
- Huizing, W. (2009). Groepswork. In: Doolaard, J. (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. (2^e herz. dr.) Kampen: Kok.
- Huizing, W. (2011). *De geestelijk verzorger als docent en adviseur. Inleiding VGVZ, werkveldraad Ouderenzorg 14 november 2011*.
<http://www.vgvz.nl/userfiles/files/werkvelden/UitnodigingStudiedag14November.pdf>
(hand-out via vakcoach gekregen, niet via internet beschikbaar).
- Jansen, M. (2002). *Talen naar God. Wegwijzers bij Paul Ricoeur*. Gorinchem: Narratio.
- Jansen, M. (2008). *Wie zijn wij dan? Over erkenning en verbondenheid tussen mensen die alles, bijna niets, een beetje of heel veel geloven*. Zoetermeer: Meinema.
- Jongsma-Tieleman, P.E. (1996). *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding*. Kampen: Kok.
- Kessels, J. (2012). *Spelen met ideeën. De kunst van het filosofisch gesprek*. Amsterdam: Boom.
- Kleinjan, G.J. (19 juni 2014). Een dichter maakt zijn eigen taal. *Trouw*, p.6-7.
- Leer, N. van der. Geestelijk verzorger en specialist zingeving. Een nieuwe naam een nieuwe functie? [Elektronische versie] In *TGV*, 17(73), 21-23.
- Kruk, B. van der. (2014). Met kleine letters geschreven. *Volzin*. 13(12), p.29.
- Mulder, A. (2010). *Zoeken naar woorden. Praktijkgericht onderzoek naar levensbeschouwelijke communicatie in zorg en onderwijs*. Zwolle: Christelijke Hogeschool Windesheim. Geraadpleegd op 21 januari 2014, via <http://hbo-kennisbank.nl/nl/page/hborecord.view/?uploadId=windesheimhogeschool%3Aoi%3Arepository.chw.nl%3A22662>
- Mulder, A. (2013). *Zingeving in de praktijk* geraadpleegd op 12 december 2014, via <http://www.windesheim.nl/~media/files/windesheim/research%20publications/rapportzingevingindepraktijk.pdf>
- Mulder, A. (2012). Werken met diepgang: een introductie. In: Mulder, A., Snoek, H. (red.), *Werken met diepgang. Levensbeschouwelijke communicatie in de praktijk van onderwijs, zorg en kerk*. Zoetermeer: Meinema.

- Mulders, P. (2009). Beelden bij het ouder worden. In: Doolaard, J. (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. (2^e herz. dr.). Kampen: Kok.
- Pauw, J. (2014). *Pauw*. NPO 1. Geraadpleegd op 11 november 2014 via http://www.npo.nl/pauw/10-11-2014/VARA_101369219 (6.28)
- Postema, F. (2009). Geestelijke zorg geeft te denken - over levensverhalen van ouderen en geestelijke verzorging. In: Doolaard, J (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. (2^e herz. dr.). Kampen: uitgeverij Kok.
- Remundt, J. van, Deen, S.(eindred.) (2011). *Verhalen die ertoe doen. Een blauwdruk voor levensbeschouwelijke communicatie in het onderwijs*. Delft: Eburon/Echelon.
- Stoffels, H.(2006). Nieuwkomers en nazaten. Vijf generaties en hun religieuze kansen. *Religie en samenleving*, 1(3), p.3-5.
- Snoek, H.(2012). De theologische professional als herdershond. In: Mulder, A, Snoek. H.(red.). *Werken met diepgang*. Zoetermeer: Meinema.
- Südholter, J.(2011). Dezelfde vragen, nieuwe antwoorden. Geraadpleegd op 11 november 2014 via <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2456903/2011/06/24/Dezelfde-vragen-nieuwe-antwoorden.html>
- Tieleman, D. (2000). *Leven met verbeelding. Betekenisverandering van geloof en godsdienst in een postmoderne cultuur*. Kampen: Kok.
- Tieleman, D. (2009). Secularisatie en herinterpretatie van geloof. In: Doolaard, J. (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. (2^e herz. dr.) Kampen: Kok.
- Veltkamp, H.J.(2009). Domein, identiteit en passie van de geestelijke verzorging. In: Doolaard, J. (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. (2^e herz. dr.) Kampen: Kok.
- Velzen, J. van. (7 juni 2014). Toveren en onttoveren met taal. *Trouw, de Verdieping*, p.16-17.
- VGVZ (2002). *Beroepsstandaard voor de geestelijk verzorger in instellingen*. Geraadpleegd op 28 oktober 2014 via http://www.vgvz.nl/userfiles/files/Algemene_teksten_website/beroepsstandaard.pdf
- Winkelaar, P. (2009). Zingeving en wereldbeschouwing. (2^e herz. dr.) Leusden: De Tijdstroom.
- Zuidgeest, P. (1996). *Levensbeelden. Markante metaforen in het levensverhaal. Aanknopingspunten voor pastorale begeleiding en hulpverlening*. Kampen: Kok.

Checklist teksten voor verslagen

Naam student: Jeanet Feenstra
Studentnummer: S 1038597
Klas: GPW 5
Naam OE: Onderzoek
OE-code: ENTH-INT 12.1.D401
Datum: 5 januari 2015

	Correct uitgevoerde items aanvinken (student)	Opmerkingen (docent)
Spelling	☒	
Stijl en zinsbouw	☒	
Documentstructuur	☒	
Bronnen en verwijzingen	☒	

Deze tekst is tot stand gekomen zonder dat er sprake is van plagiaat	☒ Ja ☐ Nee	Naam student Jeanet Feenstra
--	--	---------------------------------

Dit digitale document is een verplicht onderdeel bij het inleveren van een verslag.

Het verslag dient te voldoen aan de spelling en het taalgebruik van 1995.

De docent kan met dit formulier het werkstuk controleren op spelling en taalgebruik en kan dan alsnog beslissen het werkstuk terug te sturen: in geval van terugsturen wegens taal is het geen onvoldoende. Student heeft een week de tijd om het opnieuw in te leveren voor de eerste kans.

Bijlagen

Zie apart document i.v.m. privacy respondenten